



Taş Üstüne Yazı Yazmak: Osmanlı'da Matbaa Hattatlığı (1831-1928)*

Mehmet Erken**

Öz

Bu makale, Osmanlı'da matbaa hattatlarının harf devrimine kadarki serencamını ele almaktadır. Taşbaskının Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlanması ile matbaalarda ihtiyaç duyulan hattatlar büyük matbaalarda kadrolu personel, küçük matbaalarda ise parça başı yazılar yazarak matbuat alemine dahil olmuştur. Taş baskının ilk yıllarında müstakil hattatlara yazı başına iş yaptırılırken zaman içinde matbaalar hattat da istihdam etmeye başlamışlardır. Yüzyıl sonuna doğru Mushaf basımı başta olmak üzere önemli ve yaygın baskıların devreye girmesi yanında klişeye yazı yazma ile beraber fatura, defter, kartvizit gibi yeni matbu türlerin yaygınlaşması ile beraber hattatların iş alanları da genişlemiş ve hattatlar müstakil yazı evleri açmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin II. Meşrutiyet sonrasında matbuat kapitalizminin gelişimini teyit ettiği ve matbaa hattatları da yeni piyasanın önemli bir aktörü oldukları vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hattat, taşbaskı, tipografi, Osmanlı'da hat sanatı, matbaa hattatı.

* Bu makale yazarın FSMVÜ Tarih Bölümü'nde tamamladığı "Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Yazar, makaleye katkılarında dolayı Prof. Dr. İsmail Kara, Dr. Serhat Arslaner ve Sadullah Yıldız'a şükranlarını iletmeyi bir borç bilir.

** Öğr. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Uluslararası Öğrenci Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul/Türkiye, mehmeterken@istanbul.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3676-876X

Writing on the Stone: Printer Scribes in the Ottoman Empire (1831-1928)

Abstract

This article aims to explore the history of scribes in the printing world. Scribes of printers were first needed with the using of lithography in the Ottoman World and by the time they became an actor of printing and publishing world. Printing clerks were first needed in the Ottoman world with the use of lithography, and in time they became an actor in the world of printing and publishing. Although they initially wrote books for lithographic printers, as new printing techniques develop, they wrote not only books but also business cards, invitations, company invoices, etc. Scribes of printers entered the market as freelance workers, then took permanent positions in printers and in the 20th century they opened calligraphy stores for printers but their story ended with language reform in 1928. It is emphasized that the development of printing capitalism after 1908 and that scribes became important actors in the new market.

Keywords: Scribes, lithography, typography, Ottoman calligraphy, printer.

Matbaa hattatı en yalın ifade ile matbaalarda basılacak yazıları taş, kağıt veya klişeye yazan kişidir. Matbaa hattatlığı mesleği taşbaskı yönteminin İslam dünyasında kullanılmaya başlaması ile ortaya çıkmıştır. Zaman içinde gelişen teknikler ile beraber hurufat baskı için de yazı yazmaya başlayan hattatlar, artan matbaa kullanımı yanında sosyal ve iktisadi gelişmelerin de etkisi ile Osmanlı matbuatı içinde önemli bir yer edinmiştir. Bu makale, 1831 yılında İstanbul'da ilk taşbaskı tezgahının kurulması ile ortaya çıkan matbaa hattatlığının 1928 yılında yaşanan harf devrimine kadarki tarihini ve gelişimini ele almaktadır.

Makale, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, matbaa hattatlığının ortaya çıktığı bağlam ve ana hatları ile bu mesleğin özellikleri ele alınmaktadır. Takip eden ikinci bölümde matbaa hattatlığının ortaya çıktığı ve geliştiği 1831-1876 yılları arası dönemin gelişmeleri ve bu dönemde yazı yazan hattatların özellikleri ele alınacak. Üçüncü bölümde ise 1876 yılından 1928 yılında gerçekleştirilen harf devrimine kadarki aralıkta matbaa hattatlarının faaliyetleri incelenecektir. Bu iki dönemde matbaa hattatlarının çalışma usulleri, yazdıkları ürünler ve kullandıkları teknikler açısından farklılık göstermektedir. İlk dönemde taş baskı merkezli olarak gelişen matbaa hattatlığı, bir sonraki dönemde hurufat baskıda da uygulanmıştır. İlk dönemde matbaa piyasasında sipariş usulü yazı yazan hattatlar ikinci dönemde piyasadaki büyük matbaalarda kadrolu çalışmış ve özellikle II. Meşrutiyet sonrasında kendi yazı dükkanlarını işletmiştir. Bu değişimlerde matbaacılığın gelişimi, kullanılan matbu evrak miktarının artışı ve matbuat kapitalizminin yerleşmesi etkili olmuştur.

Matbaa hattatlığı Osmanlı-İslam dünyasına özel bir meslektir. Bu meslek hattatlara dair biyografik eserlerde, derlemelerde ve arşiv belgelerinde zikrediliyor olsa da müstakil olarak matbaa hattatlığını ve matbaalar için yazı yazımını ele alan Türkçe ve İngilizcedeki tek çalışma Amando Lanzillo'ya aittir. Lanzillo'nun Urdu dilinin gelişiminde hattatlar ve taşbaskı kitaplara dair makalesi bu mesleğin bugünkü Pakistan sınırları içindeki gelişimini ve politik izdüşümlerini incelemektedir. Lanzillo Urduca yazılan hat kitaplarının zaman içinde Farsça ve Sanskritçe yazı kitaplarından farklı olarak taşbaskı yönteminin önemine ve kullanımına daha çok vurgu yaptıklarını; hattat biyografilerinde de taşbaskı eser yazan hattatların merkezi bir konum edindiğini söylemektedir.¹

Müstakil eserlerin az olduğu konu hakkında temel kaynağımız dönem içinde yayınlanan kitaplar ve hattatlara dair biyografik eserlerdir. Taşbaskı kitapların pek çoğu, el-yazma kitap usulünce yazılmış ve kitapların sonunda hattatının da

1 Amanda Lanzillo, "Translating the Scribe: Lithographic Print and Vernacularization in Colonial India, 1857-1915", *Comparative Critical Studies*, 16/2-3, Ekim 2019, s. 281-300.

ismi yer almıştır. Fakat bu usul bütün kitaplarda takip edilmemiş; bazı kitapların sadece basım tarihi ve basıldığı matbaanın ismi zikredilmiştir. Çevrimiçi kütüphanelerde taşbaskı kitapların kapakları, ilk sayfaları ve son sayfaları incelemek; hurufat ile basılan kitapların da kapak yazılarında imzası ve ismi yer alan hattatlar tespit edilmiştir.²

Bu makalenin merkezinde bir meslek grubu vardır. Bu nedenle ele alınan meslek grubunu icra eden hattatların sosyal ve iktisadi yaşantıları ile yaşamöykülerine odaklanmamaktadır. Fakat hattatlar tarafından icra edilen bir mesleğin gelişimini ele alması sebebiyle, hattatların sosyal ve iktisadi hayatına da ışık tutmaktadır.

Matbaa Hattatlığının Teknik Arka Planı ve Çerçevesi

Matbaa hattatlığı, İslam dünyasında 1820'lerden itibaren yaygınlaşan taşbaskı usulü matbaacılık ile ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Zaman içinde hem taşbaskının kullanımında hem de matbaanın kullanımında yaşanan gelişmeler ile bu mesleğin iş alanı genişlemiştir. Yeni yüzyılın başına gelindiğinde matbaa hattatları hurufat baskı için klişeler de yapmaya başlamıştır. Mesleğin doğrudan basım yöntemleri ile ilişkili olması sebebiyle öncelikle matbaa hattatlığını doğuran ortam ve matbaa hattatlığının uygulandığı yöntemler ele alınacak ardından matbaa hattatlığının genel özellikleri ve farklı türlerine dair bir çerçeve çizilecektir.

Matbaa hattatları önce taşbaskı ardından hurufat baskı makineleri için iş yapmıştır. Bu iki yöntemde matbaa hattatlarının iş yapış usulleri farklıdır. Matbaa hattatlarının yaptıkları işi anlamak için bu yöntemlere ve uygulamalarına kısaca değinmek gereklidir.

Taşbaskı (litografi) tekniği 1796 yılında Alois Snefeldier tarafından icat edilmiştir. Taşbaskı tekniği temelde, bir taşın üzerine yazılan yazıların ve çizilen resimlerin özel bir kimyasal yardımı ile taşa geçirilmesi ve buradan da kağıda ya da kumaşa baskı yapılmasına dayanır. Rod Bahnam'a göre taşbaskı Gutenberg'in 15. yüzyılda icad ettiği müteharrik harfler ile baskı (tipografi) sonrasında matbaacılık alanında yapılan en önemli icattır.³

Taşbaskı tekniğinde büyük killi taşlara özel bir mürekkeple yapılan çizimlerin üzerine özel bir kimyasal sürülür ve çizimlerin taşa geçmesi sağlanır. Ardından farklı kimyasallar yardımı ile taş üzerindeki çizimler, bir nevi taşın üzerine ince bir katman oluştur ve en sonunda taşa mürekkep sürülür. Öncesinde yapılan kimyasal işlemler neticesinde, çizim yapılan bölgeler mürekkebi emer, diğer bölge-

- 2 Farklı kaynaklardan ismini tespit ettiğimiz hattatların listesi makalenin ekinde yer almaktadır.
- 3 Rob Banham, "The Industrialization of the Book 1800-1970", *A Companion to the History of the Book*, ed. Simon Eliot - Jonathan Rose, Blackwell, 2007, s. 284.

lerde ise mürekkep tutunamaz. Son aşamada taşın üzerine koyulan kağıda baskı uygulanır ve mürekkebi emmiş alandaki çizimler kağıda geçirilir. Bu baskıda taştaki çizimler tam ters şekli ile kağıda geçeceğinden, taştaki metinlerin istenen baskının tersi şeklinde olması gerekmektedir. Bu problemi çözmek yani düz yapılan bir çizimi, bir yazıyı taşa ters aks ettirmek ve basılacak kağıda düz basılmasını sağlamak amacıyla yeni yöntemler geliştirilmiştir. Bunlardan en önemlisi, eczâlî kağıt denilen bir nevi otokopi kağıdına yazılan yazıların Arap zambakına benzeyen bir kimyasal yardımı ile taşa aks ettirilmesi; taştan da kağıda basılmasıdır.⁴ Bir diğer yöntem olan fotolitografi ise, mevcut yazı-çizimlerin fotoğraflarının taşa aks ettirilmesi ile olur. Aks-i ziya yöntemi olarak da anılmaktadır.

Taşbaskı, görsel niteliği yüksek baskılara imkan vermesi dolayısıyla icadından itibaren nota, resim ve diğer çizim ağırlıklı baskıları yapmak için kullanılmıştır. Sanat alanında da taşbaskı sanatı olarak nitelenen özel bir alan oluşmuştur. Taşbaskının iki yüz yıllık tarihinde önemli dönüm noktalarından bir tanesini İslam dünyasında taş baskının kullanımı teşkil eder. Zira İslam dünyasında taşbaskı yöntemi doğrudan kitap basımı için kullanılmıştır. Hatta İslam dünyasında matbaanın 19. yüzyılda hızlı bir şekilde yaygınlaşması doğrudan taşbaskı yöntemi ile ilişkilidir. Bunun iki temel sebebi vardır. Bunların başında taşbaskı yöntemi el yazması kitap formunun, büyük değişikliklere gidilmeden matbaa ile çoğaltılmasını sağlaması gelmektedir. Diğer bir sebep de Avrupa'da yerleşik bir hurufat baskı piyasası ve kültürü olması sebebiyle taşbaskı yöntemine ihtiyaç duyulmamışken İslam dünyasında taşbaskının kullanıldığı devirde yerleşik bir matbaa kültürü yoktur ve matbaacılık bu yöntem ile beraber gelişmiştir.

Yahya Erdem'in tespitlerine göre Arap Harfli ilk taşbaskı kitap Fransa'da, şarkiyatçı T.X. Bianchi tarafından basımı yapılan *Kitâb-ı Ahidnâme-i Hümayun* eseridir. Bu nüshanın taşbaskı için hattatlığını bizzat Bianchi yapmıştır. Bianchi'ye göre taşbaskı tekniği, eşsiz güzellikteki İslam el yazmalarının çoğaltılması ve yaygınlaşması için çok büyük bir potansiyele sahiptir.⁵ Bianchi'nin öngörüsü on yıl içinde gerçekleşmeye başlamış ve 1824'de Bombay'da, 1831'de İstanbul'da ve 1840'larda İran'da kullanılmaya başlanan taşbaskı tekniği ile pek çok kitap ve evrak basılmıştır.

4 Luther Ringwalt (ed.), *American Encyclopedia of Printing*, Philadelphia, Menamin&Ringwalt, 1871, s. 279-284; Alois Snfelder, *A Complete Course of Lithograph London: R. Ackerman 1819*, London, R. Ackerman, 1819, s. 256-265; İlhan Ayverdi, "Eczâlî", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, <http://lugatim.com/s/eczali>; Bu yöntemde kullanılmak üzere eczâlî kağıda yazılan yazılar, daha sonra kullanılamamaktadır.

5 Erdem, Yahya, "Taşbaskısı ilk Türkçe Kitap: Kitâb-ı Ahidnâme-i Hümayun", *Müteferrika*, 11-12, Yaz/Güz 1997, s. 23.

Servet-i Fünun dergisinde litografyanın yüzüncü yılı münasebetiyle düzenlenen sergiye dair yazılan yazıda şu ifadeler yer almaktadır. “şimdiye kadar taş basmasıyla doğrudan doğruya bir çok eserler tab’ edilmiş olduğu gibi Kur’ân-ı azîmüşşân’ın hüsn-i hatt ile nüshasını teksire bu sanat hizmet etmiş olduğu ve *Delâil* ve *En’âm-ı şerife* ve hüsn-i hatla yazılmış levâyih-i nefîsenin yine bu sanat sayesinde kolayca ve süratle teksir-i nüsahına imkan bulunmuş olduğundan âlem-i İslamiyet’te litoğrafyanın şu hidemât-ı mühimmesi nazar-ı itibâre alınırsa bizce en makbul ve kadri en âlâ sanayiden biri add olunmak lazım gelir”⁶

Taşbaskı kitaplar 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Hindistan’dan Fas’a İslam dünyasının tamamında en yaygın kitap basım yöntemi olmuştur. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı matbaacılığı İslam dünyasının diğer bölgelelerinden ayrılmaya başlamış ve taşbaskı ağırlıklı yayıncılıktan hurufat baskı ağırlıklı bir yöne evrilmiştir. Bu ayrışmanın temel sebebi Osmanlı’da Yesarizâde ve Kazasker Mustafa İzzet gibi 19. yüzyılın büyük hattatlarının yazılarına dayanarak oluşturulan hurufattır. Dolayısıyla geleneksel kitap formu ve estetiğinin devamını sağlayan taşbaskı yöntemi gibi hurufat baskı da klasik kitap form ve estetiğine yakınlaşmıştır. Benzer bir süreç sonraki yıllarda İslam dünyasının diğer bölgelelerinde de yaşanmıştır.⁷

İslam dünyasında hurufat baskının zaman içinde taşbaskı yerine geçmesinin diğer sebebi ise çok katmanlıdır. Her ne kadar taşbaskı yöntemi İslam dünyasında yaygın olarak kullanılsa da basılan eser sayısı çok yüksek değildir ve bütün makine ve malzemeler Avrupa’dan ithal edilmiştir. Avrupa’da ise matbaacılık alanındaki gelişmeler, uzun yıllara dayanan geçmişi nedeniyle hurufat baskı alanında yaşanmıştır. Avrupa da taşbaskının belirli bir alanda kullanılması nedeniyle de hurufat baskıdaki gelişmelerin sadece bir kısmı taşbaskı tekniklerine uygulanmıştır. Bu nedenle taşbaskı için geliştirilen makineler hurufat baskı makineleri kadar çeşitli ve hızlı olmamıştır. Aynı şekilde makine üreticileri için İslam dünyası müstakil bir pazar konumu kazanamamıştır. Dolayısıyla zaman içinde daha ucuz, daha hızlı ve daha rahat erişilebilen hurufat baskı makineleri İslam dünyasında ve Osmanlı’da da taşbaskı makinelerden daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.

6 “Litografya ve Yüzüncü Sene-i Devriyesi”, *Servet-i Fünun*, cilt 10, sayı 239, 11 Ekim 1895, s. 71-72.

7 Arap harfli hurufatın tarihsel gelişimi için bkz. Emanuela Conidi, “Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514–1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Reading Department of Typography&Graphic Communication, 2018.

Matbaa hattatlarının hurufat baskı için yazı yazmalarının tarihini ise teknik olarak matbaanın ilk kullanımına kadar götürebilmemiz mümkündür zira ahşap kalıplara kazınan ürünlerin baskı için kullanımının tarihi Gutenberg'in hurufat baskı makinesinden eskiye dayanır. Hurufat baskı için de bu yöntem, metal kalıplara yazı ve resimlerin işlenmesi için kullanılmıştır. İbrahim Müteferrika da ilk matbaasını kurduğunda bazı yazı kalıplarını ve haritaları metale hakketmiştir. Fakat metale hakkedilen kalıplar yüksek maliyeti ve emek gerektirmesi nedeniyle sadece özel ve uzun süre kullanılacak ürünler için tercih edilmiştir. 19. yüzyılda ise matbaacılık alanında yaşanan gelişmeler içinde bakır kalıplar yerine çinko ve alüminyum kalıplara hakketme yöntemi geliştirilmiş ve kalıp çıkararak hurufat baskı için klişe yapmanın maliyetleri düşmüştür. Bu durum Avrupa'da olduğu gibi İslam dünyasında da 19. yüzyılın sonundan itibaren klişeciliğin gelişmesini sağlamıştır. Klişeciliğin gelişmesi ile beraber metal kalıpların hurufat baskı içinde daha fazla kullanılması hem matbaa kullanımı açısından önemli bir yenilik olmuştur hem de konumuz özelinde matbaa hattatlarının iş alanını genişletmeye başlamıştır.⁸

Matbaa Hattatlığının İş Alanları ve Türleri

Matbaa hattatları ne iş yaparlar? Bu soruya verilecek ilk cevap kitap yazımıdır. Matbaa hattatları öncelikli olarak kitap yazmışlardır. Fakat matbaa hattatların ortaya çıktığı dönem Osmanlı'da hem matbaa kullanımının hem de basılan ürün çeşitliliğinin arttığı bir dönemdir. Kitap dışı ilk basılan ürünler haritalar olmuştur. Kitap ve haritanın arından matbaaların bastığı resim, hat yazısı, logo, antetli kağıt, reklam afişi, ürün ambalajı, destan, ilan, gazete klişesi ... vs gibi çok çeşitli ürünler de hattatlar tarafından yazılmıştır. Basılan ürünlere dair bir sonraki bölümde daha detaylı örnekler verilecektir. Dolayısıyla, kitap ve haritalar için yazı yazmak ile başlayan matbaa hattatlığı zaman içinde farklı ürünlerin yazım ve istifini gerektiren hallerde de ihtiyaç duyulan bir meslek olmuştur.⁹

Teknik gelişmeler ve matbaalarda kullanılan taş, bakır, çinko gibi ürünlerin maliyetlerinin azalması, matbaa hattatlığının iş alanının genişlemesine sebep olmuştur. Taşbaskı için eczâli kağıtlara yazı yazan yahut basılacak yazımın aksini

8 Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010, s. 83-91. Ringwalt, *a.g.e.*, s. 180.

9 Matbaada kitap dışı basılan materyaller üzerine sınırlı sayıda çalışma vardır. Osmanlı'da Tanzimat sonrasında evrak basımının serencamına dair bkz. Mehmet Erken, "Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)", s. 17-61. II. Abdülhamid döneminde kitap dışı dini neşriyatı ele alan bir örnek için bkz. Filiz Dıñoğlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim*, İstanbul, Dergah Yayınları, s. 311-316.

taşa yazan hattatlar bakır ve çinko gibi ürünlerin matbaa makinelerinde daha fazla kullanılmaya başlaması ile bu ürünlere grave yöntemi ile yazı yazmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerin, iktisadi ve sosyal olarak matbaa kullanımının da alanını genişlettiği dikkate alındığında, matbaa hattatlarına duyulan ihtiyaç çift yönlü olarak artmıştır. Neticede matbaa hattatlarının iş alanları basılacak üründe yaşanan gelişme gibi tekniklerin ve hammaddenin değişiminden de etkilenmiştir.

Bu noktada matbaa hattatlarının nasıl çalıştıkları ve istihdam edildikleri sorusu gündeme gelmektedir. Matbaa hattatları, II. Meşrutiyet dönemine kadar ya bir matbaada kadrolu hattat olmuş ya da sipariş üzerine yazı yazmışlardır. II. Meşrutiyet sonrasında ise üçüncü yol olarak bazı hattatlar yazı dükkanı açarak matbaalara hat, istif, baskı, kartvizit, kapak yazısı vs yazmaya başlamışlardır. Bu üçüncü yolun gelişmesinde yukarıda zikrettiğimiz basılacak ürünlerin çeşitlenmesi ve teknik gelişmeler etkilidir.

Matbaa hattatları ilk dönemlerinden itibaren Matbaa-i Âmire’de kadrolu çalışan olarak yer almıştır. Takvimhâne’ye ilk defa ne zaman taşbaskı makinesi alındığını bilmiyoruz. Fakat 1840’da elde mevcut tezgahın yetmemesinden ötürü yeni bir tezgah alınmasından anladığımız kadarıyla bu tarihte matbaada bir taşbaskı tezgahı mevcuttur.¹⁰ Dolayısıyla 1830’ların sonundan itibaren Takvimhâne içinde taşbaskı tezgahlarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hattatların buradaki konumunun diğer çalışanlardan daha yukarıda olduğu anlaşılmaktadır. 1841 (1257 H.) tarihli Takvimhâne çalışanlarına ödenen ücretleri içeren bir belgede ödeme yapılan yirmi üç kişi arasında en fazla ücreti Miralay Kamil Bey, ardından da hattat Emin Efendi almıştır.¹¹ Fakat dikkat çekici bir şekilde 1867 yılında çıkarılan Matbaa-i Âmire Nizamnâmesi içinde matbaa hattatlarına dair özel bir madde yoktur.

Taşbaskının ilk döneminde Matbaa-i Âmire’nin kadrolu hattatları gibi mektep matbaalarının da kadrolu hattatları vardır. Mülkiye, Harbiye, Tıbbiye gibi okulların matbaalarında çalışan hattatların Matbaa-i Âmire hattatlarından farkı bunların genellikle okulların kitabet ile ilişkili derslerini de vermeleridir. Okullar gibi 1864 sonrasında vilayetlerde açılan vilayet matbaalarında da hattatlar çalışmış ve bu hattatlar da vilayet kaleminde yazısı güzel olan birisi yahut vilayette bulunan okulların kitabet hocaları olmuştur.

10 Güldane Çolak, “Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Âmire’nin Yeri ve Önemi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 44.

11 BOA. C.AS.438/18230 (H-03-09-1257)

Özel matbaalarda kadrolu matbaa hattatı çalıştırma uygulaması ise yüzyıl sonunda kurulan büyük matbaalar ile beraber görülmeye başlanmıştır. Matbaa-i Osmaniye, Mahmud Bey Matbaası, Artin Asadoryan Matbaası gibi dönemin büyük matbaaları matbaa hattatları istihdam etmiştir. Bu tarihten önce ise özel matbaaların hattatlara parça başı iş yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Zira makalenin devamında ele alınacağı gibi, küçük ve orta ölçekli matbaa-yayınevlerinden yayınlanan kitaplarda ismi geçen hattatların hem başka matbaalar için yazdıkları kitaplar da vardır hem de hattatlar çeşitlilik göstermektedir.

Son olarak, ilk örneklerinin II. Meşrutiyet sonrasında kurulduğunu tahmin ettiğimiz matbaalarda ihtiyaç duyulan çeşitli yazıları da yazan Yazı Evleri vardır. Yazı evlerinde hattatlar matbaalar için farklı türden yazılar yazmışlar hatta bir tür grafik tasarım hizmeti vermişlerdir. İmparatorluğun siyasi olarak çalkantılı bir döneminde ortaya çıkan yazıevleri kurulan yeni cumhuriyete de intikal etmiş, ancak gelişme aşamasında iken ilan edilen harf devrimi ile beraber hattatlık namına alanını kaybetmiştir.

Matbaa Hattatlığının Yaygınlaşması (1831-1876)

1727'de kurulan İbrahim Müteferrika'nın matbaasından itibaren devlet tekelinde olan matbaa kullanımı ve kitap basımı 1840 yılında sahafların Takvimhane-i Âmire'de kitap bastırmasına izin verilmesi ile beraber değişmeye başlamış ve İstanbul'da devlet dışı aktörler de matbu kitap üretimine dahil olmuştur.¹² İstanbul'da Cayol matbaası, Ceride-i Havadis matbaası gibi izinli matbaaları yanında sahaflar da izinsiz taşbaskı matbaaları açmaya başlamıştır. İstanbul dışında, İzmir'de yayınlanan gazetelerin matbaaları ve Mısır'da açılan Bulak Matbaası da hem kitap bastırmak hem de kitap ticareti yapmanın yolunu açmıştır. Dolayısıyla 1840 itibariyle genelde kitap piyasası, özelde ise taşbaskı kitap piyasasında ciddi bir hareketlilik başlamıştır.¹³

1840 sonrasında Osmanlı matbaacılığında yaygınlaşan bir diğer olgu, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile beraber idarenin pek çok alanında yeniliklerin getirilmesi ve bütün bu yeniliklerin matbu evrak kullanımını artırmasıdır. Bu nedenle 1840 sonrasında Takvimhâne-i Âmire, kitap ve gazete basımının dışında yoğun bir evrak üretimine de başlamış hatta mevcut makineler talebi karşılayamadığı için yeni makineler satın alınmıştır. Antetli evrak ya da harita

12 Server Rıfat İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1939, s. 837.

13 Ayşe Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 64-108; İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2021, s. 150-170.

gibi görsel niteliği olan malzemenin basılacak olması nedeniyle yeni makineler alınırken taşbaskı tezgahları tercih edilmiştir.¹⁴

Resmi olarak tek kitap basım merciinin devlet matbaaları olduğu bu dönemde basılan kitaplarda yaptığımız incelemede metinleri taş baskıda kullanılacak şekilde istinsah edenlerin ismi nadiren yer almakta; sadece kitapların basıldığı matbaa ve basım tarihi yazmaktadır. Fakat bu dönemde Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye gibi okullarda mevcut matbaalarda ders notlarının çoğaltılması, harita basımı gibi amaçlarla taşbaskı makinesinin kullanıldığı bilinmektedir.¹⁵

Güldane Çolak Takvimhâne-i Âmire’de bir ressamın isminin ilk defa 1841 yılında geçtiğini söylemektedir. Önce hakkak daha sonra ressam olarak anılan Ali Efendi’nin hem gazete için hem de diğer baskı işleri için levhalar hazırladığını litografya ile beraber bakır ve çeliğe hakk sanatını öğrenmesi için Paris’e gönderildiğini nakl etmektedir.¹⁶ *Mir’at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun’a* göre 1840’lı yıllarda Mühendishâne matbaasının litograf ve hattatları Abdullah Zühdi ve Arif; matbaa ressamı ise Şamlı Vasfi ve Şehzadebaşı Hayri’dir.¹⁷ Bu hattatlar arasında Abdullah Zühdi daha sonra Medine-i Münevvere için yazılar yazmış ve ardından Mısır’a giderek burada banknotların yazılarını yazarak meşhur olmuştur.¹⁸ Daha sonraki yıllarda burada yazı yazarlar arasında Sadullah, Mahmudpaşalı Mehmed Salih vardır. Aynı dönemde Mekteb-i Harbiye’de hattatlık yapan diğer isimler Edirnekapılı Arif, Samatyalı Cemil, Mirgünlü Abdullah, Kemeraltı Şefik ve Kastamonulu Ali Servet’tir.¹⁹

Askeri okulların matbaa hattatları sadece kitap değil harita yazıları da yazmıştır. Bunlar arasında Mirgünlü Abdullah, 1845 yılında Moltke nezaretinde hazırlanan meşhur İstanbul Haritası’nın yazılarına da yardım etmiş ve sonrasında uzun yıllar askeriye içinde görev alarak umum redif ferikliğine kadar yükselmiştir.²⁰

14 Çolak, 2011, s. 44-45.

15 Gülten Dinç, “Mekteb-i Tıbbiye Matbaası’nda basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye’nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1844-1928-)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 6.

16 Çolak, *a.g.e.*, s. 34.

17 İhsan Terzi, “Mehmed Esad’ın Mir’at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mir’at-ı Mekteb-i Harbiye Adlı Eserlerine Göre 19. yüzyıl Türk Resmi”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1988, s. 60-61.

18 *A.g.e.*, s. 83; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son hattatlar*; Ankara, Maarif Vekaleti, 1955, s. 19.

19 Terzi, *a.g.e.*, s. 105.

20 *A.g.e.*, s. 110. İlgili harita için bkz. Coşkun Yılmaz, “Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 İstanbul”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: İstanbul’un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul*, İstanbul, İSAM ve İBB Kültür AŞ, 2015.

İhsan Terzi resim sanatı merkezli değerlendirmesini yaparken, okullarda ders veren hocalar ve matbaalarda çalışan isimlerin bugünkü anlamda görevlerini birbirinden ayırmanın zor olduğunu ve bu nedenle resim öğretmeni, gölge öğretmeni, haritacı, litograf, ressam gibi farklı alanlarda çalışan yahut öğretmenlik yapan isimlerin resim sanatının gelişimine katkı yaptığını söylemektedir.²¹ Benzer bir durum matbaa hattatlarını değerlendirirken de mevcuttur. Okullarda kitabet hocalığı yapan isimler, öğrenciler yahut ressamlar da muhtemelen taşlara yazı yazmış ve matbaa hattatlığını icra etmiştir.

Okulların kitabet hocaları ve Takvimhâne hattatları yanında devlet bünyesinde çalışan bir diğer grup da vilayet matbaalarındaki hattatlardır. İlk vilayet matbaası 1864'de kurulan Tuna Vilayeti'nde açılmış ve 1867 yılından itibaren bütün vilayetlerde matbaalar faaliyete geçmiştir. Vilayetlerin matbaalarında hangi tekniğin kullanılacağına dair belirlenmiş bir kaide yoktur. Vilayetin gazete ve salnamesini basmasının yanında matbu evrak ihtiyacını da karşılayan vilayet matbaalarının her iki tekniğe de ihtiyaç duyduklarını düşünmemiz mümkündür. 1864 yılında yayınlanan devlet salnamelerinde, İstanbul ve diğer şehirlerde yayınlanan gazetelerin isimleri, sahipleri ve baskı dillerine dair bilgi bulunsa da hangi yöntem ile basıldıkları bilgisi yer almamaktadır. Fakat vilayetlere ve vilayet matbaalarına dair çalışmalarda bu bilgiler yer almaktadır. Örneğin kuruluşu esnasında Konya vilayet matbaasında her iki makineden de mevcuttur.²²

Eski Harfli Türkçe Baskı Eserler Bibliyografyası'nda mevcut toplam 358 vilayet salnamesinden 158 tanesinin taşbaskı olduğu kaydı vardır.²³ Her taşbaskı eserin bir hattatı mecbur kıldığı göz önüne alındığında vilayetlerin neredeyse tamamında hattat çalıştırıldığını düşünmemiz mümkündür. Fakat okul matbaalarında olduğu gibi Vilayet matbaalarının vilayetlerdeki rüştiyeler ve sanayi mektepleri ile ilişki içinde oldukları göz önüne alındığında, vilayette mevcut okulların kitabet hocalarının taşbaskı eserleri hazırladıklarını düşünmemiz de mümkündür.²⁴ Ali Birinci ve Uygur Kocabaşoğlu'nun Maarif Salnamelerine dayanarak hazırladıkları vilayet matbaa ve gazetelerine dair listede bulunan yirmi dokuz

21 Terzi, *a.g.e.*, s. 190, 209.

22 Caner Arabacı, "Vilyet Matbaaları ve Konya Vilyet Matbaası", *Selçuk İletişim*, 2/2, 2002, s. 117-118.

23 Kudret Emiroğlu - İlker Mustafa İçoğlu, (ed.), *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)[EHBTEB]*, Ankara, Kültür Bakanlığı ve Nüvis Yayıncılık, 2001, (CD-ROM).

24 Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 193, 198, 236.

vilayet matbaasından sekiz tanesinde sadece hurufat, bir tanesinde sadece taşbas-kı on dokuz tanesinde ise her iki makineden mevcuttur.²⁵

Resmi matbaalar ve matbaa hattatları ilişkisinden serbest piyasada çalışan matbaa hattatlarına geçtiğimizde matbaa hattatlarının 1850’li yıllardan itibaren kitap piyasasında serbest hattat olarak çalışmaya başladıkları görülmektedir. Ayşe Başaran, bu dönemde kurulmuş bir kitap basım “şebekesi”nin izini sürerek yaptığı araştırmada, sahaf, tüccar, malzeme tedarikçisi yanında hattatların da yer aldığı bir ağı ele almaktadır.²⁶

1850 sonrasında İstanbul’da kitap basım ve satım piyasası hızla genişlemiş ve 1857 yılında matbaalar nizamnamesi ve kitab tab’ı hakkında nizamname ile özel matbaaların açılmasına izin verilmiştir.²⁷ Nizamnamenin yayımlandığı 1857 yılını takip eden yirmi sene içinde İstanbul’da açılan 122 matbaa tespit edilmiştir. Matbaalara verilen izinlerde açılacak matbaanın litografya mı yoksa tipografya mı olduğu belirtilmemektedir. Fakat 1877 yılında yayınlanan *Salnâme-i Devlet* içinde yer alan İstanbul’daki matbaalara dair listede toplam 55 matbaanın ismi, adresi ve kullandığı makinelere dair bilgi verilmektedir. Bu matbaalardan makinesine dair bilgi verilen otuz sekiz matbaanın on dört tanesinde sadece litografya makinesi, on sekiz tanesinde sadece tipo makinesi, yedi tanesinde ise hem litografya hem tipografya makinesi vardır.²⁸

Özel matbaalara izin verilmesinden itibaren geçen yirmi yıllık dönem İstanbul’da taşbaskının altın çağıdır. İlk matbaa sahipleri arasında çoğunluğu oluşturan sahaflar genellikle taşbaskı tezgahı kullanmış ve o güne kadar basageldikleri kitapları hattatlara yazdırarak taşbaskı yöntemi ile çoğaltmışlardır. Bu kitaplar arasında *Delâil-i Hayrat*, *Muhammediye* gibi herkese hitap eden kitaplar olduğu gibi *Hidaye*, *Kuduri*, *Avâmil* gibi medrese kitapları da vardır.²⁹

Taşbaskı ile basılan kitaplar şeklen el yazma kitap gibidir.³⁰ Bu nedenle kitapların sonunda kitabı basan matbaanın, basıldığı tarihin ve istinsah eden hattatın

25 Ali Birinci - Uygur Kocabaşoğlu, “Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, 2, 1995, s.119-121.

26 Başaran, *a.g.e.*, s. 304-346.

27 *Düştur*, 1. Tertip, c. 2, s. 227-228. Ayrıca bkz. “Kitap Tab’ı Hakkında 7 Receb 1273 Tarihli Nizamnamenin Esbab-ı Mucibesine Mutezamın Meclis-i Tanzimat Mazbatası”, *Matbuat, Matbaalar, Hakk-ı Telif Kanunları*, der. Sarkis Karakoç, İstanbul, Kütüphane-i Cihan (Cihan Biraderler Matbaası), 13391342/, s. 165.

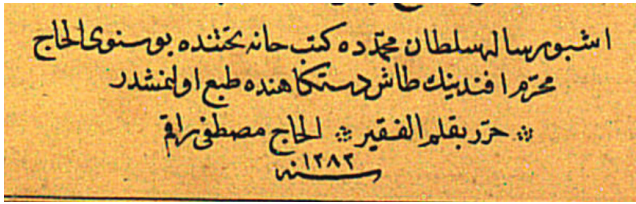
28 *Salname*, sene 1294; defa 32, s. 232.

29 Erünsal, *a.g.e.*, s. 227-258.

30 Ekmeleddin İhsanoğlu - Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 22, 01 Aralık 2003, s. 219-255.

ismi de bulunabilmektedir. Fakat 1857 yılında yayınlanan nizamnâmelerde kitapların şekline dair belirgin sınırlar yoktur ve kitaplar standartlaşmış bir şekilde yayınlanmamıştır. Bu nedenle kimi kitapların kapaklarında yazar, matbaa, basım yılı gibi bilgiler açıklıkla yer alırken kimi kitapların künye bilgileri belli değildir. Örneğin *Dîvân-ı Refî-i Kallavi* kitabı, 1284(h) yılında yayınlanmış ve el-hac Muharrem Efendi Taşdestgahında basılmış olsa da istinsah eden kişinin imzası kitapta yer almamaktadır.³¹

Özel matbaalara izin verilen ilk yıllarda basılan kitaplarda isimlerini tespit ettiğimiz bazı imzalar şunlardır; Abdülhalil Şevkî, Hafız Ahmed, Hüseyin el-Hilmi el-Malatyevi, İbrahim Nureddin, Kadir Muhammed Kemal bin Hasan, Kâmil, Mehmed Rıfat, Muhammed Ali el-Vasfî, Muhammed Cemal, Muhammed Raif, Seyyid Muhammed, Mustafa Nazif, Mustafa Şükrü, Salih Tâib, Salim Sıddık, Seyyid Abdülhalim. Bu dönem hattatlarına dair dikkat çekici bir nokta, pek çoğunun isminin *Son Hattatlar*, *Mir'at-ı Hattatin* gibi dönem hattatlarının biyografilerini derleyen eserlerde yer almamasıdır. Fakat bu durumun istisnaları da vardır. Örneğin yine hayat hikayesi hakkında kesin bilgiler bulunmasa da yazıları hat sanatkarları tarafından beğenilen Küçük Mustafa Rakım'ın yazdığı bazı eserler mevcuttur.



Görsel 1: Mustafa Rakım'ın yazdığı bir metinde yer alan imzası³²

Aynı hattatların farklı matbaalarda basılan farklı metinleri yazmış olmaları pek çoğunun düzenli olarak bu işi yapmadığı, bir matbaada kadrolu olarak çalışmadığı ve serbest matbaa hattatı olarak iş yaptıklarını göstermektedir. Dönem gazetelerinde bu yargıyı destekleyen bazı ilanlar yer almaktadır. Örneğin *Basiret*'in 186. Sayısında yer alan bir ilanda Horasan'dan Mirza Muhammed Ali Efendi'nin*kütüb ve resail ve divan ve litoğrafya olacak her nev' kütüb ve resail ve evrakı yazabileceği*, isteyenler için bürosunun Aksaray'da olduğu ilan edilmektedir.³³ Gazetenin 1223. sayısında yer alan diğer bir ilanda ise meşhur hattat Mir İmad'ı taklid eden Buharalı Naci'ye mühür yaptırmak isteyenler

31 *Dîvân-ı Refî-i Kalâyî*, İstanbul, Elhac Muharrem Efendi Taşdestgâhı, 1284 (H).

32 *Mevleviye Metn-i Evrad*, İstanbul, Bonavî Elhac Muharrem Efendi Taş Destgahı, 1283 (H).

33 *Basiret*, sayı 186, 11 Recep 1287, s. 4.

yahut litografyada basılması için eczalı kağıt yazdırmak isteyenlerin Aksaray'da bulunan attar dükkanına müracâat etmeleri söylenmektedir.³⁴

1860'lardan itibaren kitapların dışında da yazı-istif gerektiren, dolayısıyla üretiminde hattatların rol aldığı antetli nezâret evrâkı, edebi metin, fatura, pul, kaime, sigara kağıdı, hisse senedi gibi pek çok ürün piyasada dolaşıma girmeye başlamıştır. Örneğin Sabri Koz, matbaaların yaygınlaşmaya başlaması ile beraber şehir içinde destanların da yaygınlığının arttığını ve destancılığın 19. yüzyılda altın çağını yaşadığını söylemektedir.³⁵ Koz'un bahsettiği destanlar, yazarları tarafından yahut matbaacılar için çalışan hattatlar tarafından yazılıp çoğaltılmıştır.

Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı matbaacılığında etkin olmaya başlayan Acem matbaacı ve kitapçılar gibi hattatlar arasında da doğu ülkelerinden gelmiş hattatların olduğu anlaşılmaktadır. Acem kitapçılar genellikle kaçak kitap basmakla itham olunmuştur.³⁶ Bu nedenle bastıkları kitaplarda isim mevcut değildir. Bu nedenle Acem matbaalarının kimlere yazı yazdırdığına dair elimizde kesin bilgiler yoktur. Resmi izin ile basılmış kitaplarda ve gazetelerde yer alan ilanlar İran, Hindistan, Orta Asya'dan bazı hattatların İstanbul'a geldiklerini ve matbaa hattatlığı yaptıklarını göstermektedir. Yukarıda ilanlarda ismi zikredilen Mirza Muhammed Horasan'dan, Naci de Buhara'dan gelmiştir. Bazı kitaplarda imzası olan Afşar da Azeri Türklerindedir ve yazdığı kitapların yanında İstanbul'da bazı hattatlara ders de vermiştir.³⁷

Piyasada satılan kitap ve evrak yanında, devletin kıymetli evrakının yazımı da hattatlar tarafından veya hattatlar nezaretinde yapılmıştır. Örneğin Osmanlı Devleti için Paris'de bastırılacak pullar için dönemin meşhur hattatlarından Mehmet Vahdetî Bey Paris'e gitmiş ve pulların hazırlanış ve basımına birinci elden nezaret etmiştir.³⁸ Yukarıda ele aldığımız gibi Mekteb-i Harbiye'de çalışan hattat Abdullah Zühdi'de Mısır'a gitmiş ve banknotları yazmıştır.

1870'lerle beraber matbaa açan hattatlar görülmeye başlamıştır. Bunlardan bizim tespit edebildiğimiz ilk örnek 1871'de Süleymaniye Tiryaki Çarşı'sında

34 *Basiret*, sayı 1223, 19 Rebîü'l-evvel 1291, s. 4.

35 Sabri Koz, "İstanbul Yangınlarına Destanlar", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler III: Edebiyat ve Folklorunda İstanbul*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s. 893-917.

36 Filiz Dıñoğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları*, 56/56, 03 Aralık 2020, s. 225-258.

37 (Yazar Yok), <https://www.ketebe.org/sanatkar/mirza-aka-afsar-2624> (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

38 Muhittin Serin, "Mehmed Şevket Vahdetî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sevket-vahdeti> (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

matbaa açan sonra Vezir Hanı'na taşınan Hattat Tevfik Efendi'dir. Açtığı matbaa ve bastığı eserler ile meşhur olan bir diğer hattat da Mehmet Hulusi'dir. Mehmet Hulusi yazdığı ve sattığı taş baskı yazı ve görseller ile meşhurdur. *Eski Harfli Türkçe Eserler Kataloğuna* göre bastığı kitap miktarı ise sınırlıdır.³⁹

1860'ların sonu ve 70'lerin başında gerçekleşen iki önemli gelişme, hem hat sanatı ve matbaa ilişkisini hem de taşbaskı metinlerin geleceğini temelden etkilemiştir. Bunlardan ilki hakkak Ohannes Mühendisyan'ın Kazasker Mustafa İzzet'in nesih yazısına binaen hurufat dökmesidir. Daha önce bir dönem Matbaa-i Âmire'de de hakkaklık yapan Mühendisyan 1844'de Yesârizâde'nin talik hattına dayanarak da bir hurufat dökümüştür.⁴⁰ Bu yazı belirli bir alanda yaygınlaşırken matbaacılığın yaygınlaşmaya başladığı dönemde döküğü nesih hurufat kendisinden önce kullanılan Araboğlu hurufatının yerini almış ve imparatorluğun son yıllarına kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁴¹ Yeni hurufat ile basılmış bir kitabın reklamında bu durum şöyle ifade edilmektedir; "...*basması aynı el yazısı nesih hattı gibi Mustafa İzzet Efendi hazretlerinin hurufatı ile olduğundan matbu ve dilnişin olarak nefâsetine nisbetle fiyatı ...gayet ehven olduğu erbabı mütalâyâ ilan olunur*"⁴²

Bir diğer önemli gelişme, Avrupa'da 1860'da icat edilen fotolitografi tekniğinin kullanımınıdır. Fotolitografi kullanımı geniş bir yaygınlık kazanmamış olsa da önemli bir dönemeci ifade etmektedir. Zira Osmanlı'da basılan ilk Mushaf'lar bu yöntem ile basılmıştır. Fotolitografi yöntemi ile basılan ilk Mushaf, meşhur Hafız Osman'ın yazdığı mushaftır.⁴³ Bu baskı Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteği, Namık Kemal ve Ebüzziya Tevfik'in nezareti ile Londra'da matbaacı Fanton

39 Malik Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, Kapı Yayınları, 2010, s. 246-253.

40 Bu hurufat hakkında bkz. Uğur Derman, "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", *Ömrümün Bereketi* 3, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019, s. 223-245.

41 Onur Fatih Yazıcıgil, "Osmanlı İmparatorluğunda Nesih Hattın Tipografik Evrimi (1729-1928)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 152-166. Bu hurufatı takip eden yıllarda yeni hurufatlar da teker teker piyasaya girmeye başlamıştır. Yazıcıgil'in tezinde nesih hurufatın bu serencamı ele alınmakta ve 1880 sonrasında yaygınlaşan hurufat incelenmektedir. Yazıcıgil'in daha sonra hususi olarak incelediği bir hurufat örneği için bkz. Onur Fatih Yazıcıgil, "Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, s. 567-602.

42 "Girid Tarihi", *Basiret*, sayı 587, 23 Muharrem 1289, s. 4.

43 Namık Kemal bu sürece dair bazı anekdotları, Mushaf basımının önemini müdafaa ettiği bir yazısında nakletmektedir. Bkz. Namık Kemal, (başlıksız), *Mecmua-i Ebüzziya*, cilt 3, sayı 25, s. 769-781. Aynı dönemde Basiretçi Ali Efendi de Mushaf basımının gerekli olduğunu dile getirmekte, hatta hükümeti mushaftan az bastığı için eleştirmektedir. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, ed. Nuri Sağlam, İstanbul, Kitabevi, 2001, s. 390.

aracılığı ile 1871 yılında Londra’da basılmıştır. Daha önce farklı ülkelerde basılan Mushaf-ı Şeriflerin ülkeye sokulması, çeşitli hatalar barındırmaları sebebiyle yasaklanırken bu nüshanın satışına ehil bir heyetin kontrol etmesi şartı ile izin verilmiştir. On kişilik bir heyet tarafından kontrol edilen Mushaf, sonuna eklenen hata-sevab cetveli ile beraber satılmaya başlanmıştır.⁴⁴ Nüshanın satışına izin verilmesinin en önemli sebebi, hat sanatının muteber isimlerinden bir tanesi tarafından yazılması ve yeni bir teknik ile basılmış olmasıdır. Zira bu teknik yenilik devletin merkezinde de olumlu karşılanmış ve Ahmed Cevdet Paşa’nın gayretleri ile İstanbul’da da fotolitografi usulü Mushaf basımı yapılmasına karar verilmiştir. Bu baskı için de yine hat sanatı tarihinin meşhur isimlerinden Şekerzâde’nin yazdığı Mushaf-ı Şerif satın alınmış, Harbiye Mektebi fotoğraf ustası Ali Rıza Bey’in nezaretinde 1874 yılında Matbaa- Âmire’de baskı gerçekleştirilmiştir.⁴⁵

Bu iki önemli kırılmanın Osmanlı matbaa hayatının gelişimi ile bir araya gelmesi sonucunda Sultan II. Abdülhamid döneminde matbaa hattatları açısından da yeni bir dönem başlamıştır. Bir sonraki bölüm matbaa hattatlığının 19. yüzyılın ilk çeyreği ve 20. yüzyılda gerçekleştirilen harf devrimine kadarki dönemde yaşadığı değişimi ele alacaktır.

Yeni Yayın Dünyası, Yeni Teknikler ve Mesleğin Kurumsallaşması (1877-1928)

Bir önceki bölümün sonunda işaret eden tarihler aynı zamanda imparatorluğun siyasi karışıklıklar içinde bulunduğu, 93 harbinden büyük bir yenilgi aldığı ve Sultan II. Abdülhamid’in tahta geçtiği yıllardır. Sultan II. Abdülhamid saltanatı

44 *Basiret*, sayı 678, 14 Cemaziye’l-Evvel 1289, s. 4’de bulunan (farklı sayılarda da aynı şekilde yer alan) ilan şöyledir: “Hafız Osman hattı ile bir kelam-ı kadîmin fotoğrafın tarz-ı garbiyyeyle teksir edilen nüshaları cânib-i saltanat-ı seniyyeden î’tâ buyurulan müsaade üzerine İstanbul’a gelmiş ve meşâhir-i kiramdan on zâta kıraat etdirilerek temsilinde çaresiz zuhur eden bazı nokta ve hareke noksanından başka içinde bir sehv olmadığına mümâileyh tarafından şehadetname verilmekle gerek mezkur şehâdetname ve gerek zikir olunan nükayz-ı islah-ı medar olmak için kurrâ efendiler tarafından terib edilen cedvel ayrıca tab’ etdirilmiştir.” Bu mashaftan devlet tarafından da 1500 nüsha satın alınmıştır. Bkz. BOA, İ.DH., 853/68440 (H.08.06.1290)

45 Ecnebi memleketlerden gelen Mushaf’ların sayısının artması dolayısıyla Şekerzade’nin Mushafının kontrol edilerek basılması ve maliyetine satılması hakkında Maarif Nezâreti’nin talebi için bkz. BOA, MF.MKT., 24 /27 (H.04.12.1291); Basım için Zaptiye Nezâreti’nden istenen litografya tezgahı için bkz. BOA, MF.MKT., 19/88 (H.10.07.1291). Seraskerlik’ten istenen makine için bkz. BOA, MF.MKT., 26/32 (H.27.01.1292). Kağıt getireceklerle kolaylık tanınması için bkz. BOA, MF.MKT., 26/100 (H.14.02.1292). Baskıda Ali Rıza Efendi’nin görevlendirilmesi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 40, BOA, MF.MKT., 12/ 36 (H.12.05.1290). Ayrıca bkz. Brett Wilson, *Milliyetçilik Çağında Ku’ran Tercümeleleri Türkiye’de Yazılı Kültür ve Modern İslam*, çev. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, 2018, s. 87-92.

Osmanlı matbaacılığının ciddi gelişme yaşadığı bir dönemdir. İmparatorlukta ilk defa büyük özel matbaalar bu dönemde kurulmuş, 1890'lardan itibaren imparatorluğun matbaacıları Avrupa'da ödüller almış, bastıkları ürünler seçkin kataloglara girmiştir.⁴⁶ Yüzyılın son çeyreğinde, öncesindeki elli yıldan daha fazla kitap basılmıştır.⁴⁷ Bu dönemin matbaa hattatlarını önceki dönemden ayıran bazı özellikler vardır. Bunlar; özel matbaalarda matbaa hattatlarının istihdam edilmeye başlanması, klişe yapımının yaygınlaşması ve II. Meşrutiyet sonrasında sayıları artan yazı evleridir.

Özel matbaaların matbaa hattatı istihdam etmeye başlaması artan matbaa kullanımı ve büyüyen matbaalar ile doğru orantılıdır. Yüzyılın son çeyreğinde kitap ve gazete basımı dışında da matbaaların yoğun bir şekilde kullanılması sayesinde Artin Asadoryan, Mihran, Osmanbey, Mahmud Bey, Ebüzziya matbaası gibi bazı matbaalar öne çıkmaya başlamıştır. Bu matbaalar arasında özellikle Matbaa-i Osmaniye bir hat mektebi gibi işlemiştir. Matbaa-i Osmaniye'nin kurucusu olan Serkurenâ Hafız Osman Zeki Bey Hakkakzâde Hattat Mustafa Hilmi Bey'in oğludur.⁴⁸ Kendisi de bir hattat olan Osman Zeki Bey'in oğlu Ömer Bey, Saim Bey ve kızı da hattat Mehmet Şevki Efendi'den hat dersi almışlardır.⁴⁹ Bir hattatın oğlu olan ve hattatlar ile yakın ilişki içinde olan Osman Zeki Bey'in dostları arasında dönemin meşhur hattatları vardır ve matbaasında yayınladığı özel baskılarda güzel yazı kullanımına ihtimam göstermiştir. Matbaa-i Osmaniye Sultan'dan Mushaf basım imtiyazı almış ve uzun yıllar boyunca bu imtiyazı elinde bulundurmuştur. Matbaa-i Osmaniye'nin yazdırıp bastırıldığı Mushaf'lardan ilki Hattat Hasan Rıza Efendi tarafından yazılmıştır.⁵⁰ Hasan Rıza Efendi gibi

46 Turgut Kut, "Matbaa-i Ebüzziyâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa-i-ebuzziya> (Erişim Tarihi: 19.10.2022).

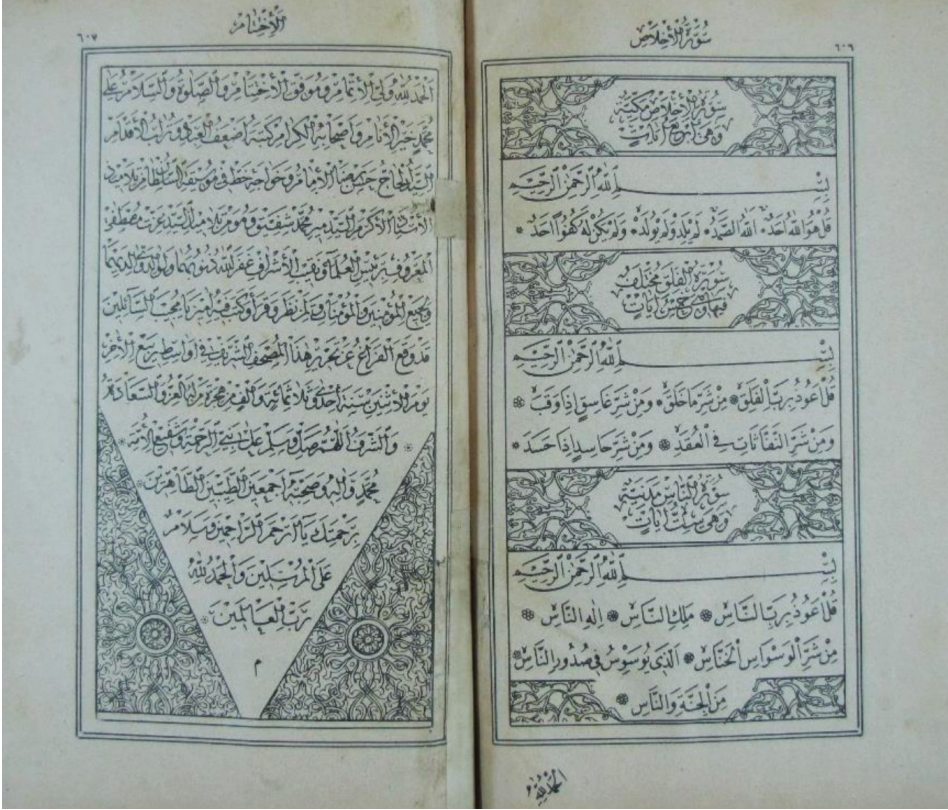
47 Günil Özlem Ayaydın Cebe, "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 294-300.

48 Osman Zeki Beyin hayatı ve matbaasına dair daha detaylı bilgi için bkz. Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası: Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika* 39, 2011, s. 3-148; Nedret Kuran-Burçoğlu, "Osman Zeki Bey and His Printing Office the Matbaa-i Osmaniye", *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East, Journal of Semitic Studies*, Supplement 15, Oxford, Oxford University Press, 2004, s. 35-57.

49 Yusuf Bilen, "Hattat Mehmet Şevki Efendi ve Sülüs-Nesih Hat Ekolü", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s. 76-77.

50 Elif İlter, "Hat Sanatında Mushaf Kitâbeti ve Hasan Rıza Efendi'nin Mushafı", *Osmanlı'da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü*, ed. Zülfikar Aydın vd., İstanbul, Mahya Yayınları&OSA-MER, 2017, s. 225.

Kayışzâde Hafız Osman da bir Mushaf yazmıştır. Hasan Rıza Efendi matbaa için *Delâil-i Hayrat* da yazmıştır.⁵¹ Fakat bu iki önemli hattat matbaada müstakil hattat olarak çalışmamışlardır. Hasan Rıza Efendi ve Kayışzâde dışında Tevfik Bey ve İzzet Efendi de Matbaa-i Osmaniye için yazılar yazmıştır.



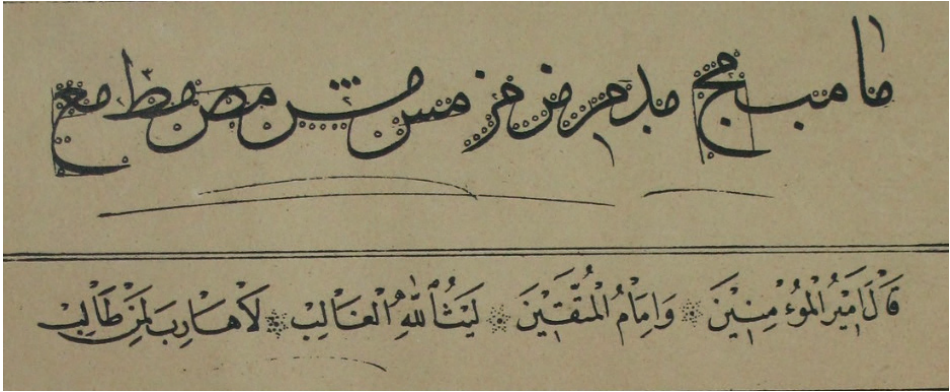
Görsel 2: Hattat Hasan Rıza tarafından yazılan ve 1301 yılında Matbaa-i Osmaniye’de basılan Mushafın son sayfası⁵²

Matbu nüshaların yaygınlaşması ile beraber hem geçmişin önemli hattatlarının hem de yaşayan önemli hattatların eserleri matbu olarak daha fazla çoğaltılmaya başlanmıştır. Bu dönemde baskı müstakil yazıların satılması, hattatların yazılarına binaen hurufat üretilmesi, geçmiş hattatların eserlerinin fotolitografi ile çoğaltılması yanında ortaya çıkan bir diğer kitap türü de meşk mecmualarıdır. Meşk mecmualarının hedef kitlesi okullarında yazı dersi alan

51 Elif İlter, “Hattat Hasan Rıza Efendi’nin hayatı ve Eserleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2017, s. 147.

52 A.g.e., s. 71.

öğrencilerdir. Öğrencilerin talim yapmalarını kolaylaştırmak ve güzel yazıları görmelerini sağlamak için yayınlanan bu mecmualar yine hocalar tarafından tertip edilmiş ve basılmıştır. İzzet ve Tahsin Efendilerin ilk defa 1291 yılında yayınladıkları *Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî* kitabı, sonraki yıllarda defalarca basılmış, hatta korsan baskıları da yapılmıştır.⁵³ Sonraki yıllarda Bedros Zeki, İsmail Zühdi, Osman Nuri gibi isimlerin meşk mecmuaları ve yazı öğretme kitapları yayınlanmıştır.⁵⁴



Görsel 3: 1291/1873 yılında yayınlanan Hafız Osman'ın yazılarına dayanarak hazırlanan Meşk Mecmuasından bir örnek bölüm⁵⁵

Yüzyılın son çeyreğinde klişe üretim ve klişe ile basım da Osmanlı matbaacılığında yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamıştır. Klişecilik ile beraber matbaa hattatlarının hem yazdıkları ürünlerde çeşitlenme başlamış hem de teknik olarak farklı bir iş alanına girmeye başlamışlardır. Bu sayede matbaa hattatları taşbaskı yöntemi kadar hurufat ile basım yöntemine de adapte olmuşlardır. Hurufat baskının daha yaygın bir teknik olduğu göz önüne alındığında bu gelişme sayesinde matbaa hattatlarının daha geniş bir piyasaya açılmaları mümkün hale gelmiştir.

53 İrvin Cemil Schick, "Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14 Eylül 2009, s. 252. İzzet Efendi'nin kendi adı ile basılan korsan meşk mecmualarına dair ilânı için bkz. İzzet (Mekteb-i Sultânî Hüsn-i hat muallimi). "Varaka", *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 1081, 25 Rebiülevvel 1299, s. 2.

54 Schick, a.g.e. s. 252-253.

55 *Meşk Mecmuası*, Dersaatdet, Matbaa-i Âmire?, 1294; "Kitabın kapağında basım yeri ve künye bilgileri yer almasa da şöyle bir açıklama vardır; fenn-i hatda meşhur ve benam olan Hâfız Osman efendi merhumun işbu talimli hattı mekâtib şakirdanı için maarif nezareti celilesi canibinden tab ve temsil etdirilmiştir. Sene 1294"



Görsel 4: Ahmed Arif Efendi tarafından yazılan bir matbu hilye örneği⁵⁶

II. Meşrutiyetin ilanının ardından yaşanan basın patlaması ve Balkan Savaşları ile beraber imparatorluğun savaş atmosferine girmesi matbaacılığa yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu dönemde basılan süreli yayın ve kitap sayısı artmış olsa da mevcut matbaa sayısında büyük bir değişiklik olmamıştır. Sanayi İstatistiklerine göre 1915’de İstanbul’daki toplam matbaa sayısı kırk ikidir.⁵⁷ Bu sayı 1877 yılı salnamesinden daha azdır. Fakat bu matbaalar içinde 1877 yılında özel matbaalar arasında yaygın olmayan buharlı makineler de vardır. Ayrıca Ahmed İhsan, Matbaa-i Osmaniye gibi matbaalar çok büyük tesislere ve aynı anda pek çok işi basabilme kapasitesine sahiptir.⁵⁸ Bu dönemde matbuat hareketliliği yanında siyasetin değişken yapısı matbuatın algılanış ve icrasının seyrini değiştirmiştir. Arda Odabaşı artan matbu üretim ve yaşanan savaşların etkisi ile II. Meşrutiyet sonrası dönemde İstanbul’da gerçek anlamda bir matbuat kapitalizminin geliştiğini ifade etmektedir.⁵⁹ Bu kavramı ilk defa ortaya atan Benedict Anderson matbuat kapitalizminin, ulusal düşünceler ile paralel olarak gelişen kapitalist ekonomik faaliyetlerin kesişiminden ortaya çıktığını dile getirmektedir. Diğer bir ifade ile aktörlerin tamamı para kazanma amacına sahiptir, bir piyasa oluşmuştur ve bir

56 *Hilye-i Saadet*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1304(H). <https://pehubsmuzayede.com/60077-osmanlica-matbu-hilye-i-serif-ahsap-cerceveli-yazi-28x49-cm-erceve-40x64-cm.html>

57 Gündüz Ökçün (ed.), *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul, Hil Yayınları, 1984, s. 161-162.

58 Ahmed İhsan [Tokgöz]’ün matbaa kataloğunda yüzden fazla çalışması olduğu ve tesis içindeki onlarca makinenin özellikleri anlatılmaktadır. Bkz. *Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi (Katalog)*, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1912.

59 İ Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.

artık değer yahut sermaye birikimi sağlanmaktadır. Uzun süren savaş döneminde basın ve yayın dünyasındaki hareketlilik sadece kitap ve süreli yayın basımını değil matbu olarak çoğaltılabilecek bütün ürünleri kapsamaktadır.

Hattatlık ve matbaa hattatlığı açısından ise II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında dikkate değer gelişmeler yaşanmıştır. Bunların başında, Medresetü'l-Hattâfîn'in açılması gelmektedir. Burada devrin önemli hattatları hoca olarak görev almıştır. Bir diğer önemli gelişme girilen savaşlar ile beraber Harbiye Nezareti, Erkan-ı Harb Nezareti gibi kurumlarda basılacak ürün miktarının artması ve gerek vazifeli olarak gerekse zorunlu askere çağırılan hattatların basıma dair dairelerde görevlendirilmesi suretiyle hattatların askeriyede görev almasıdır. Askeri matbaalarda hattatlık yapan ve matbaacılık alanında da kendisini geliştiren en meşhur isim Hattat Hâmid'dir. Hâmid Erkân-ı Harbiye hattatlığı yaptığı dönemde bir süre Almanya'da bulunmuş ve klişecilik öğrenmiş, bu görevinin sona ermesinin ardından ömrünün sonuna kadar hattatlık yanında klişecilik ve matbaacılık yapmıştır.⁶⁰

Büyüyen matbaa piyasası ile ilişkili olarak bu dönemde gelişen önemli bir unsur ise matbaalara da hizmet eden Yazievlerinin açılmaya başlanmasıdır. Hattatların ücreti karşılığında insanlara kitap, tablo, yazı vs yazması hat sanatının tarihi kadar eskidir. 19. yüzyılda matbu eserlerin yaygınlaşması ile beraber hattatların bu maişet kapısının kapandığı üzerinde büyük bir tartışma vardır. Fakat matbaanın yaygınlaşması ile beraber gelen bir diğer olgu da arzuhal, tezkire, ilmühaber, evrâk-ı sahiha... vs gibi çok çeşitli evrâkın yaygınlaşmasıdır. Bu evrâkın kullanımı standarttır. Dolayısıyla belirli bir form içinde yazılması veya doldurulması gerekmektedir. İbnülemin'in aktardığı biyografilerde kimi hattatların boş zamanlarında yahut meslek olarak para kazanmak amacıyla insanların arzuhal kağıtlarını, tezkerelerini doldurdukları görülmektedir. Örneğin Rıfat Efendi "boş vakitlerinde Şehremanetinde her biri on paraya virgû tezkiresi doldurur, Defteri Hakani'de tapu tezkireleri yazardı. Para kazanırdı."⁶¹ Şevki Efendi de Hakkaklar Çarşısı'nda dükkan açmış ve isteyenlere Mushaf, Delâil veya yazı yapmıştır.⁶²

Matbaalar için yazı yazma ve klişe oluşturmayı merkezi bir iş addeden dükkanların ancak II. Meşrutiyet sonrasında açıldıkları görülmektedir. Bunun muhtemel sebebi, basın yayın alanında yaşanan hareketliliktir. Bu dönemde çıkan pek çok derginin kapak klişelerinde, firmaların reklamlarında hattatların imzası vardır.⁶³

60 İsmail Yazıcı, "Hattat Hamid Aytaç (Hayatına Umumi Bir Bakış)", *Hattat Hâmid Aytaç Kitabı*, ed. İsmail Yazıcı, İstanbul, Kitabevi, 2012, s. 25-40.

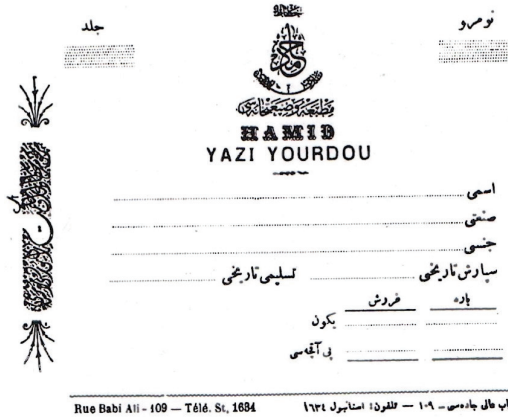
61 İnal, *a.g.e.*, s. 330.

62 *A.g.e.*, s. 399-400.

63 Bu dönemde yayınlanan gazete, dergi ve kitaplarda hattatların katkılarına dair bkz. Safiye Ba-

Bir yazıevi açtığını tespit ettiğimiz ilk isimlerden bir tanesi Arif Hikmet Bey ve ortağı Halid Bey'dir. Halid Bey ve Bakkal Arif'in bu dükkanı, Bakkal Arif Bey'in Medresetü'l-Hattâtîn'de idarecilik yapmasından önce açtıklarını biliyoruz.⁶⁴ Bu dükkanda kartvizit, mühür, damga gibi ürünler yapmışlardır. Arif Hikmet Bey, Medresetü'l-Hattâtîn'de kısa süre görev yaptıktan sonra istifaen ayrılmış ve Bâbîâli'de yeni bir yazıevi açarak 1918'deki vefatına kadar burada yazı yazmıştır. Zeki Kuşoğlu, Arif Bey'in pek çok kartvizit ve tasarımının olduğunu ifade etmekte ve kendisini "Grafiker Hattat" olarak tanımlamaktadır.⁶⁵

1914 yılında yayınlanan *Annuaire Oriental*'de ise hattat (*calligrapher*) başlığı altında sadece Tevfik İsmail ismi yer almaktadır.⁶⁶ 1. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Hattat Hamid de Bâbîâli'de bir yazıevi açılmıştır. Hâmid'in yazıevini açmasından altı ay sonra Arif Hikmet Bey'in vefatı üzerine Hâmid bu dükkanı da devralarak işini büyütmüş, burayı eşi ve kardeşi ile beraber işletmiştir.⁶⁷ Hâmid'in talebesi olan Hattat Halim de 1925'de bir yazıevi açmıştır.



Görsel 5: Hâmid Yazı Yurdu'na ait bir fatura örneği.⁶⁸

yuk, "20. Yüzyıl Osmanlı Periyodiklerinde Hat", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2020.

64 İnal, *a.g.e.*, s. 58. M. Uğur Derman, "Medresetü'l-Hattâtîn'e Dâir", *Prof. Dr. Mübahat S. Kü-tükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2006, s. 514.

65 M. Zeki Kuşoğlu, *Osmanlı Kartvizitleri*, İstanbul, Zafer Yayınları, 1996, s. 80.

66 *Annuaire Oriental: Commerce, Industrie Administration, Magistrature de L'Orient*, İstanbul, The Annuaire Oriental, 1914, s. 816.

67 Yazıcı, *a.g.e.*, s. 33.

68 Hizbullah Kaplan, (ed.), *Hattat Hâmid Ayaç (Âmidî) Anna Paneli, Eylül 1996*, Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi 1997, s. 39.

Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında yapılan iki düzenleme Bâbîali'de yazıevi sayısını artırmıştır: Memur tenkisatı ve Medresetü'l-Hattâtîn'in bütün medreseler ile beraber kapatılması. Memur tenkisâtı dolayısıyla görevinden ayrılan hattat Suud Mevlevî'nin açtığı dükkana dair *Mahfil* dergisinde bir ilan yer almaktadır; dergi, zaman zaman yazılarını da yayınladığı Suud Mevlevî'nin Bâbîali Caddesi'nde açtığı dükkanını haber verir ve okurlarına hem sohbet için hem de kendisinden istifade için buraya uğramalarını tavsiye eder.⁶⁹

Medresetü'l-Hattâtîn'in kapanması sonrasında ise mektebin pek çok hocası Bâbîali caddesinde dükkan açmıştır. 1924 yılında yayınlanan *Türk Ticaret Salnâmesi*'nde hattatlar başlığı altında sekiz, 1926 yılında yayınlanan *Türk Ticaret Salnâmesi*'nde ise on bir hattatın ismi yer almaktadır.⁷⁰ Bu listede bulunan Hacı Nuri, Hâmid, İsmail Hakkı ve Kâmil [Akdik] kapanan Medresetü'l-Hattâtîn hocasıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Makale boyunca matbaa hattatlığının ortaya çıktığı bağlam, farklı icra şekilleri, matbaa hattatlığı yapan isimler ve bu mesleğin yüz yıllık tarihi ele alınmıştır. Matbaa hattatlarına ilk defa 1831'de taşbaskı ile çoğaltılacak kitaplar için esas kopyanın yazımı amacıyla ihtiyaç duyulmuştur. İlk taş baskı atölyelerinde basılacak kitapları yazan yazısı güzel katipler ve hattatlar, artan kitap miktarı ile beraber kadrolu çalışan konumuna gelmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak taş baskı yerine hurufat yöntemi ile kitap basımının artması bu alanı daraltmıştır. Bir diğer paralel gelişme ise hattatların matbaalar ile ilişkilerine yeni bir boyut katmıştır; evrak basımı. Aynı dönemde basılmaya başlanan baskı hat levhalarından antetli kağıda, kartvizitten reklam afişine kadar birçok matbu ürünün yazımı ve tasarımını hattatlar yapmıştır. Metin içinde ele aldığımız gibi, bu alanda meşhur olan hattatlar dahi vardır.

Dönemin basılı ürünlerinde imzası olan yahut hattat biyografilerinde matbaalarda da çalıştığı bilgisi verilen seksene yakın hattat tespit edilmiştir. Taşbaskı pek çok eserde ise hattat ismi yer almamaktadır. Yazısı güzel olan katiplerin, yazısına ihtiyaç duyulan isimlerin serbest bir meslek olarak icra etmeleri ile başlayan matbaa hattatlığı ihtiyacın artması ile beraber hattatlar için temin-i

69 (Yazar Yok), "Hattat Suud el Mevlevî", *Mahfil*, cild 3, sayı 41, Rebiülevvel 1342, s. 73-74.

70 1926 salnâmesinde yer alan liste 1925 salnâmesindeki listeyi tamamıyla kapsamaktadır. *Türk Ticaret Salnâmesi İkinci Sene 1926-1927 Nüshası*, İstanbul, İktisadi Tetkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, 1926, s. 724. *Türk Ticaret Salnâmesi: Birinci sene 340-341 nüshası/ Annuaire Commercial Turc Edition 1924-1925*, İstanbul, İktisadi Tetkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, 1924, s. 220, fr/224 tr.

maişet kapısı olmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında dönemin önemli hattatlarını prestijli baskıların yazım ve kontrolünde görürken yüzyıl sonunda pek çok hattatın devlet yahut özel matbaalar ile ilişkiye girmeye başladığı; 20. yüzyılda ise matbaa ile ilişkili işlerin hattatlar için en geçerli geçim kaynaklarından bir tanesi haline geldiği görülmektedir. Fakat tespit ettiğimiz hattatların büyük çoğunluğuna dair biyografik bilgilerin bulunmaması, tarihsel olarak matbaa hattatlarının konumlarını net bir şekilde tespit etmemize engel olmaktadır.

Matbaaların yaygınlaşması ve etki alanlarının genişlemesi ile paralel olarak iş alanları genişleyen, daralan yahut değişen matbaa hattatları 20.yüzyılın ilk çeyreğinde önemli bir dönüşüm daha yaşamıştır. Bu değişimin iki temel sebebi vardır; gelişen matbuat kapitalizmi ve Türkiye Cumhuriyetin kurulması. Arda Odabaşı Osmanlı'da para kazanma odaklı matbaacılık, yani matbuat kapitalizmi ve milliyetçilik arasındaki bağın Benedict Anderson'un ileri sürdüğü haliyle 1913-1914 yılları itibariyle başladığını iddia etmektedir.⁷¹ Hattatların yazıyevi açmaya başladıkları yılların matbuat kapitalizminin yükselişi ile belirgin bir paralelliği olduğu görülmektedir.

Hattatlığın, matbaa hattatlığını kapsayacak şekilde belirgin bir meslek olarak icrası, müstakil yazı evlerinin açılmasını tetikleyen bir diğer etken Cumhuriyetin kuruluşu ve bazı memuriyetlerin lağvedilmesidir. Memuriyetten azledilen, yaptığı kitabet hocalığı kaldırılan yahut okulu kapanan kimi hattatlar ilk iş olarak piyasa için yazı yazmaya başlamışlardır. Medresetü'l-Hattâtîn'in bütün hocalarının, okulun kapatıldığı 1925 yılından harf devrimine kadarki aralıkta matbaa hattatlığı yapmış olması bu açıdan önemli bir göstergedir.

1928 yılında Sedat Simavi'nin yayınladığı *Yeni Kitap* mecmuasının 10. sayısında Hattat Halim hakkında bir yazı bulunmaktadır. Latin alfabesine geçmemizin çok önemli bir gelişme olduğundan bahisle başlayan yazının devamında, pratik olarak hüsn-i hattın devreden kalkacağını fakat güzel bir sanat olarak varlığının ilelebet sürdüreceği dile getirilir. Dönemin meşhur hattatlarından birisi olan Hattat Halim ile de bu bağlamda yapılan görüşme kayda geçirilirken "Hüsn-i hattın sanayi-i nefiseden ma'dûd olduğunu ve binaenaleyh sahibini doyuramayan bir sanat olduğunu iddia edenlere Hattat Halim Efendi'nin muvaffakiyetleri canlı birer tekdirdir." denilmektedir. Hattat Halim sanatkarlığını matbaa hattatlığı yaparak uygulayan isimlerin başında gelmektedir ve bu yorum, Hâlim gibi bu işi ciddiyetle icrâ edenlerin maddi olarak da yeterli kazancı edinebildiklerini göstermektedir.⁷²

71 Odabaşı, *a.g.e.*, s. 7-10.

72 (Yazar Yok), "Hat Üstadlarımızı Tanıyalım", *Yeni Kitap*, sayı 10, Şubat 1928, s. 40.

Bu açıdan İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın matbaaların artması ile hüsn-i hatta duyulan rağbetin azalması ve hattatların temin-i maişetinin güçleşmesine dair kurduğu ilişkinin tartışmaya açık bir yargı olduğu görülmektedir.⁷³ Hattatlar, matbaacılığın gelişmesi ile geçmişteki işlerini kısmen kaybetmiş olsalar da yeni ve çok geniş bir iş alanına açılmışlardır. Hızlı bir şekilde gelişen ve kurumsallaşmaya başlayan yazievlerinin ömrünün harf devrimi dolayısıyla çok kısa sürmesi, bu alandaki muhtemel gelişmeleri görmemizi engellemiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. C.AS.438/18230 (H-03-09-1257).

BOA, İ.DH., 853/68440 (H.08.06.1290).

BOA, MF.MKT., 24 /27 (H.04.12.1291).

BOA, MF.MKT., 19/88 (H.10.07.1291).

BOA, MF.MKT., 26/32 (H.27.01.1292).

BOA, MF.MKT., 26/100 (H.14.02.1292).

BOA, MF.MKT., 12/ 36 (H.12.05.1290).

Sürelî Yayınlar

Basiret gazetesi, sayı 186, 587, 678, 1223.

İzzet (Mekteb-i Sultânî Hüsn-i hat muallimi), “Varaka”, *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 1081, 25 Rebiülevvel 1299.

Namık Kemal, (başlıksız), *Mecmua-i Ebüzziya*, cilt 3, sayı 25.

Salnâme, sene 1294, defa 32, İstanbul, Halil Elendi Matbaası, 1294 (H).

Türk Ticaret Salnamesi: Birinci sene 340-341 nüshası/ Annuaire Commercial Turc Edition 1924-1925, İstanbul, İktisadi Tetkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, Matbaa-i Ebüzziya, 1924.

Türk Ticaret Salnâmesi: İkinci Sene 1926-1927 Nüshası, İstanbul, İktisadi Tetkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, 1926.

(Yazar Yok), “Hattat Suud el Mevlevî”, *Mahfil*, cilt 3, sayı 41, Rebiülevvel 1342.

(Yazar Yok), “Hat Üstadlarımızı Tanıyalım”, *Yeni Kitap*, sayı 10, Şubat 1928.

73 İnal, *Son hattatlar*, s. 3.

(Yazar Yok), “Litografya ve Yüzüncü Sene-i Devriyesi”, *Servet-i Fünun*, cilt 10, sayı 239, 11 Ekim 1895.

Kaynak Eserler

Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi (Katalog), İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1912.

Annuaire Oriental: Commerce, Industrie Administration, Magistrature de L'Orient, İstanbul, The Annuaire Oriental, 1914.

Aksel, Malik, *Anadolu Halk Resimleri*, Kapı Yayınları, 2010.

Arabacı, Caner, “Vilayet Matbaaları ve Konya Vilayet Matbaası”, *Selçuk İletişim*, 2/2, 2002; <https://doi.org/10.18094/si.62489>.

Ayaydın, Cebe – Günil, Özlem, “19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Banham, Rob, “The Industrialization of the Book 1800-1970”, *A Companion to the History of the Book*, ed. Simon Eliot - Jonathan Rose, Blackwell, 2007.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, ed. Nuri Sağlam, İstanbul, Kitabevi, 2001.

Başaran, Ayşe, “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2019.

Bayuk, Safiye, “20. Yüzyıl Osmanlı Periyodiklerinde Hat”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2020.

Bilen, Yusuf, “Hattat Mehmet Şevki Efendi ve Sülüs-Nesih Hat Ekolü”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.

Birinci, Ali, “Osman Bey ve Matbaası: Ser-kurenâ Osman Bey’in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye’nin Tarihçesine Medhal”, *Müteferrika*, 39, 2011.

Birinci, Ali - Kocabaşoğlu, Uygur, “Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, 2, 1995.

Çolak, Güldane, “Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Âmire’nin Yeri ve Önemi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Derman, M. Uğur, “Medresetü’l-Hattâtîn’e Dâir”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kü-tükoğlu’na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2006.

_____, “Yazıcı, Mehmet Emin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yazici-mehmet-emin#1> (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

Dığıroğlu, Filiz, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye”, *Osmanlı Araştırmaları*, 56/56, 03 Aralık 2020; <https://doi.org/10.18589/oa.862793>.

_____, *Osmanlı’da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2022.

Diñç, Gülten, “Mekteb-i Tıbbiye Matbaası’nda basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye’nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1844-1928)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2003.

Düstur 1, Tertip, c. II, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289.

Emiroğlu, Kudret - İçoğlu, İlker Mustafa, (ed.), *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)[EHBTEB]*, Ankara, Kültür Bakanlığı ve Nüvis Yayıncılık, 2001 (CD-ROM).

Erdem, Yahya, “Taşbaskısı ilk Türkçe Kitap: Kitâb-ı Ahidnaâme-i Hümayun”, *Müteferrika*, 11-12, Yaz/Güz 1997.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Kitap Ticareti (Ciltli) Sahaflar ve Kitapçı-lar*, Timaş Yayınları, 2021.

İhsanoğlu, Ekmeleddin - Aynur, Hatice, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 22, 01 Aralık 2003.

İlter, Elif, “Hat Sanatında Mushaf Kitâbeti ve Hasan Rıza Efendi’nin Mus-hafları”, *Osmanlı’da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü*, ed. Zülfikar Aydın vd., İstanbul, Mahya Yayınları & OSAMER, 2017.

_____, “Hattat Hasan Rıza Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sa-karya, 2017.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son hattatlar*, Ankara, Maarif Vekaleti, 1955.

İskit, Server Rifat, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1939.

Kaplan, Hizbullah, (ed.), *Hattat Hâmid Aytaç (Âmidî) Anma Paneli, Eylül 1996*, Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1997.

Karakoç, Sarkis, (der.), *Matbuat, Matbaalar, Hakk-ı Telif Kanunları*, İstanbul, Kütüphane-i Cihan (Cihan Biraderler Matbaası), 1339/1342.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Koz, Sabri, “İstanbul Yangınlarına Destanlar”, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.

Kuran-Burçoğlu, Nedret, “Osman Zeki Bey and His Printing Office the Matbaa-i Osmaniye”, *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East, Journal of Semitic Studies*, Supplement 15, Oxford, Oxford University Press, 2004.

Kuşoğlu, M. Zeki, *Osmanlı Kartvizitleri*, İstanbul, Zafer Yayınları, 1996.

Kut, Turgut, “Matbaa-i Ebüzziyâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa-i-ebuzziya>, (Erişim Tarihi:19.11.2022).

Lanzillo, Amanda, “Translating the Scribe: Lithographic Print and Vernacularization in Colonial India, 1857–1915”, *Comparative Critical Studies*, 16/2-3, Ekim 2019; <https://doi.org/10.3366/ccs.2019.0331>

Odabaşı, İ. Arda, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.

Ökçün, Gündüz, (ed.), *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul, Hil Yayınları, 1984.

Perk, Haluk, *Hattat Mustafa Halim Özyazıcı ve Sanatı*, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2021.

Ringwalt, Luther, (ed.), *American Encyclopedia of Printing*, Philedelphiya, Menamin&Ringwalt, 1871.

Serin, Muhittin, “Mehmed Şevket Vahdetî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sevket-vahdeti>, (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

Schick, İrvin Cemil, “Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14, 01 Eylül 2009.

Snefelder, Alois, *A Complete Course of Lithograph London: R. Ackerman 1819*, London, R. Ackerman, 1819.

Terzi, İhsan, “Mehmed Esad’ın Mir’at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mir’at-ı Mektep-i Harbiye Adlı Eserlerine Göre 19. yüzyıl Türk Resmi”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1988.

Wilson, Brett, *Milliyetçilik Çağında Ku’ran Tercümeleleri Türkiye’de Yazılı Kültür ve Modern İslam*, çev. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, 2018.

Yazıcı, İsmail, “Hattat Hamid Ayaç (Hayatına Umumi Bir Bakış)”, *Hattat Hâmid Ayaç Kitabı*, ed. İsmail Yazıcı, İstanbul, Kitabevi, 2012.

Yazıcıgil, Onur Fatih, “Osmanlı İmparatorluğunda Nesih Hattın Tipografik Evrimi (1729-1928)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2020.

_____, “Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, Haziran 2022.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Yılmaz, Coşkun, “Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 İstanbulu”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: İstanbul’un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul*, 1 (Topoğrafya ve Yerleşim), İstanbul, İSAM ve İBB Kültür AŞ, 2015.

(Yazar Yok), <https://www.ketebe.org/sanatkar/mirza-aka-afsar-262>, (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

Hilye-i Saadet, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye 1304 (H), <https://phebus-muzayede.com/60077-osmanlica-matbu-hilye-i-serif-ahsap-cerceveli-yazi-28x49-cm-cerceve-40x64-cm.html> [Matbu Hilyedir.]

Meşk Mecmuası, Dersaatdet, Tabhane-i Âmire?, 1291.

Ek

Aşağıdaki tabloda farklı kaynaklarda tekil yahut düzenli olarak matbaa hattatlığı yaptığını tespit ettiğimiz hattatların isimleri yer almaktadır. Tabloda 2 sütun vardır. Birinci sütunda hattatın ismi ve künyesi, ikinci sütunda hattatlığı hangi şekilde yahut kurumda yaptığı bilgisi yer almaktadır. Hattatın isminin sonuna konulan dipnot ile isminin geçtiği kaynak gösterilmiştir. Burada yer alan bazı isimler farklı kurumlarda çalışmış, hat ile temin-i maişet sağlamış fakat hayatlarının belirli dönemlerinde matbaa(lar) için yazı yazmıştır. Hattatın matbaalara yazı yazdığı dönem tespit edilmiş ise ikinci sütunda belirtilmiştir.

İsmi	Çalışma şekli/Çalıştığı Matbaa
Abdullah Hulusî el-Müreftevi ⁷⁴	Serbest
Mirgünlü Abdullah ⁷⁵	Mekteb-i Harbiye Matbaası
Abdullah Zühdi ⁷⁶	Mekteb-i Harbiye ve Mısır'da yazılar yazmıştır.
Abdurrahman Efendi ⁷⁷	Takvimhâne-i Âmire
Abdülhalim Şevki ⁷⁸	Serbest
Abdülkadir Kadri Efendi ⁷⁹	Evkaf Matbaası hattatı. Bir dönem <i>Bâbüali'de</i> Yazıevi sahibi.
Abdülvehhab ez-Zihni, hattat el-muhacir min beldeti't-Trabzon ⁸⁰	Serbest
Afşar (sâhibul Kalem) ⁸¹	Serbest
Hafız Ahmed ⁸²	Serbest
Ahmed Refik ⁸³	Yazıevi Sahibi. Bâb-ı âli Çağaloğlu
es-Seyyid Ahmed Rüşdi ⁸⁴	Serbest
Ahmed Ziya Bey ⁸⁵	Matbaa-i Askeriye, Matbaa-i Harbiye
Ahmed İlhâmî ⁸⁶	Serbest
Ali Efendi ⁸⁷	Takvimhâne-i Âmire

74 Sa'duddîn Teftâzânî, *Şerhuş-şemsiyye fîl-mantık, Hâzâ kitâb-ı tasdikât*, İstanbul, Karahisarî Elhâc Ali Rızâ Efendi, 1274; Şem'î, *Esmârü'l-hadâyık, Cedâvil-i kapudânân*, İstanbul, bastıran Muhammed Recâî, matbaa Takvimhâne-i Âmire, 1264.

75 Terzi, *a.g.e.*, s. 110.

76 Terzi, *a.g.e.*, s. 83; İnal, *Son hattatlar*, s. 19.

77 İ.DH, 37/1723, 4 Safer 1257, 28 March 1841, *aktaran* Ayşe Başaran, *a.g.e.*, s. 94.

78 *Nahiv cümlesi*, İstanbul, Hacı Halil Litoğrafya Destgâhı, 1273.

79 İnal, *a.g.e.*, s. 490.

80 *Tuhfe-i Vehbî*, İstanbul, Muhammed Said (bastıran), 1263.

81 Mehmed Şem'î, *İlâveli Esmârü't-tevârih maa zeyl*, İstanbul, İnan Şirketi Matbaası, 1295. Ayrıca bkz. <https://www.ketebe.org/sanatkar/mirza-aka-afsar-2624>.

82 Ebu'l-Kasım el-Nisaburî, *Risale-i Tıbbü'n-Nebî*, İstanbul, Musika-i Hümayun Litoğrafya Destgâhı, 1276.

83 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

84 Şeyhî, *Divân-ı Şeyhî*, Eyüp, İstanbul, Necib Baba Efendi Matbaası, 1291.

85 İnal, *Son hattatlar*, s. 467-471.

86 *Tecvid-i Karabaş*, İstanbul, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1278, 1308. Ayrıca bkz. Başaran, *a.g.e.*, s. 338; Babadağı, *Halebi Tercümesi*, İstanbul, y.y., 1306 (bu kitapta imza Hafız Ali Avni'nin tilmizi Ahmed İlhamî şeklindedir); *Sâlnâme*, 18, İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1280; *Sâlnâme*, 19, İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1281, *Sâlnâme*, 21, İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1283.

87 Çolak, *a.g.e.*, s. 34.

İsmi	Çalışma şekli/Çalıştığı Matbaa
Arif Hikmet Bey ⁸⁸	Matbaa-i Âmire, Serbest, Yazıevi Sahibi
Bezzâzizâde Abdülmelik ⁸⁹	İdare-i Cevâib
Burizeyt Liyuç ⁹⁰	Yazıevi sahibi - Karaköy Ömer Âbid Han
Emin Efendi ⁹¹	Takvimhâne-i Âmire
Halid Bey ⁹²	Yazıevi sahibi – Arif Hikmet Bey'in ortağı
Halil ⁹³	Yazıevi sahibi - Bâb-ı Âli
Halim [Özyazıcı] ⁹⁴	Matbaa-i Askeriye, Evkaf Matbaası, Yazıevi sahibi – Bâb-ı Âli
Hamdi Efendi ⁹⁵	Erkân-ı Harbiye Dairesi Matbaası. 1915 kaimelerinin yazılarının kontrolünü yapmıştır.
Hâmid [Aytaç] ⁹⁶	Mekteb-i Harbiye Matbaası, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Yazıevi sahibi
Hasan Hilmi ⁹⁷	Serbest
Hasan Masum ⁹⁸	Serbest. (Rusûmat Muhasebe Ketebelerinden)
Hasan Rıfat ⁹⁹	Bahriye Matbaası.
Hasan Rıza ¹⁰⁰	Matbaa-i Osmaniye için Mushaf-ı şerif ve <i>Delâil</i> yazmıştır.
Hasan Şevki bin Osman el-Vehbi el-Hazargrad ¹⁰¹	Serbest

88 İnal, *a.g.e.*, s. 58-62; Kuşoğlu, *a.g.e.*

89 Matbu şiir, (Başlıksız), McGill Üniversitesi kütüphanesi, Kaynak: <https://www.jstor.org/stable/community.32954245>.

90 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

91 BOA. C.AS.438/18230 (H-03-09-1257).

92 İnal, *a.g.e.*, s. 102.

93 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

94 İnal, *a.g.e.*, s. 104; Haluk Perk, *Hattat Mustafa Halim Özyazıcı ve Sanatı*, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2021; *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

95 İnal, *a.g.e.*, 115.

96 İnal, *a.g.e.*, 119-123; *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

97 *Tecvid-i karabaş*, İstanbul, Matbaa-i Hüseyin, 1299 (H).

98 Ömer Necmi Efendi, *Dîvân-ı Necmî, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye*, Es'ad Efendi Destgâhı, 1284 (H).

99 İnal, *a.g.e.*, s. 328.

100 Cazûlî, *Delâil-i Hayrat*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1320 (H).

101 *Haza kitâb-u merahul ervah*, İstanbul, Şirket-i Sahafiye, 1317 (H); *Metnu Tasavvurat ve Tasdikat el-Esile vel-Ecvibe ala Mesalikil İmtihan aleş Şemsiyye*, İstanbul, Arif Efendi Matbaası, 1318 (H).

İsmi	Çalışma şekli/Çalıştığı Matbaa
Hulûsî Müreftevî-i Bedevî ¹⁰²	Serbest
Hüseyin Hüsnî ¹⁰³	?
Hüseyin İlhamî el-Malatıyevî ¹⁰⁴	Serbest
Hüseyin Remzî. ¹⁰⁵	Serbest
İbrahim Nureddin ¹⁰⁶	Serbest/ Takvimhâne-i Âmire ?
İhsan Efendi ¹⁰⁷	Matbaa-i Askeriyye
İlyas ¹⁰⁸	Yazıevi sahibi. Bâb-ı Âli Cağaloğlu
İsmail Hakkı [Altunbzer] ¹⁰⁹	Yazıevi sahibi. Bâb-ı Ali Medresetü'l-Hattâfîn
İsmail hakkı bi Medine-i Burdur ¹¹⁰	Serbest
İzzet Efendi ¹¹¹	1863'de Mekteb-i Tıbbiye'de ardından Mekteb-i Sultani hat hocası olan İzzet Efendi hat öğrenimine dair iki kitabı yayımlanmıştır. Ayrıca <i>Sabah</i> gazetesinin bazı klişelerini yazmış ve dışarıdan Matbaa-i Osmaniye için yazılar yazmıştır.
Kadir Muhammed Kemal bin Hasan ¹¹²	Serbest
Kâmil ¹¹³	Serbest

102 Sezâî-yi Gülşenî, *Dîvân-ı Sezâyî*, İstanbul, Tophane-i Âmire İstihkâm Alayları Litoğrafya Destgâhları, 1267 (H).

103 *Hilye-i Şerif*, yy., bas., 1312 (H); <https://phebusmuzayede.com/52001-osmanli-baski-1312-tarihli-kufi-hatli-huseyin-husni-efendi-ketebeli-matbu-hilye-i-serif-37x48-cm.html>

104 Ceme'a'l-âlimü'l-allâme eş-Şeyh Abdurrauf el-Münâvî, *Künûzü'l-hakâik fî hadîsi hayri'l-halâik*, İstanbul, Bosnevî Elhac Muharrem Efendi Litoğrafya Destgâhı, 1285 (H).

105 *Takvim-i sâl*, 1290 senesi Muharrem, 1289 (H).

106 *Envarul iman*, İstanbul, Hacı Halil Efendi Litografya Destgâhı, 1274 (H); *Sübha-i Sıbyan*, İstanbul, El-Hac Halil Efendi Litoğrafya Destgâhı; *Hikaye-i Temimdar-ı rahmetullah-ı aleyh*, İstanbul, Müzellefzâde Rıza Efendi Matbaası, 1290 (H); *Gazavat Mecmuası (işbu kitapta sekiz adet gazavat cem' olunmuşdur...)* y.y, t.y.; *Sâlnâme li sene 1275*, İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1275 (H).

107 İnal, a.g.e., s. 145.

108 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

109 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

110 Ahmed Kemâl Efendi, *Sübhâtü'l-ahbâr min zübdetü'l-âsâr*, İstanbul, Vezirhanı'nda Hüseyin Efendi'nin Litografyası, 1279 (H).

111 İ.DH.517/35242 (H.21.061280); İnal, *Son hattatlar*, 163-167, 430.

112 Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed, *Takrir ale'l-İstiare*, İstanbul, Basmahane-i El-Hac Ali Rıza El-Karahisarî, 1274.

113 Yusuf Şükrü b. Osman el-Harputî, *Rümüzü'l-tevhid fî Beyan-ı Keşf-i Bazi Esrar ve Hakaik-i Kelimetü'l-tevhid*, İstanbul, Urfavî Hacı Halil Zari Taş Destgâhı, 1286 (H).

İsmi	Çalışma şekli/Çalıştığı Matbaa
Kâmil [Akdik] (reis-ül hattatin) ¹¹⁴	Yazıevi sahibi. Bâb-ı Âli, Medrestül Hattatin
Mâcid [Aryal] ¹¹⁵	1339'da memuriyeti son bulunca Yazıevi açtı, ardından Güzel Sanatlar Akademisinde hoca oldu.
Mehmed Atâullah ¹¹⁶	Serbest – aynı zamanda Aza-yı Meclis-i Maârif
Mehmed Rıfat ¹¹⁷	Vâlîde Sultan Mektebinin meşk hocası Sahnâf Hattât
Mehmed Ali Efendi ¹¹⁸	İstanbul'da bazı dergilerin klişelerini yazdı. Cumhuriyet kurulduktan sonra Mısır'a hicret etti ve Matbaatülmısır şirketinin hattatı oldu, ayrıca Mısır'da bazı gazetelerin yazılarını yazdı.
Muhammed Ali el-Vasfî ¹¹⁹	Serbest
Mehmet Cemal ¹²⁰	Serbest
Mehmet Emin [Yazıcı] ¹²¹	Erkân-ı Harbiye Hattatı
Mehmet Kamil [Ülgen] ¹²²	Çeşitli matbaalara yazı yazmıştır.
Mehmed Hulusi ¹²³	Kendi matbaası vardır.
Mehmed Nazif Efendi	Erkân-ı Harbiye-i Umumiye serhattatı
Mehmet Raif ¹²⁴	Serbest

114 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

115 İnal, *a.g.e.*, s. 179-182.

116 Şem'i, *Esmârü'l-tevârih*, İstanbul, bastıran, es-Seyyid Mustafa Fehmî, matbaa, Dârül-Maârif Mekteb-i Âlisi Destgâhı, 1267.

117 Muhammed Âzam, *Tercüme-i Risaletü's-sülûk li-Mevlânâ Hazret-i Muhammed Âzam Ez-Ferzendan-ı İmam El-Rabbânî Kuddise Surrehü'l-aziz*, çev. Beyzâde Ali Harputî, İstanbul, 1276 (H); Ahmed Rıfat b. İsmail, *Devhatü'n-Nükeba*, İstanbul, Karahisari Esad Efendi'nin Litografya Destgahı, 1283 (H).

118 İnal, *Son hattatlar*, s. 576-580.

119 Kureyşizâde el-Hac Mehmed Fevzi, *Mevhibetü'l-vehhab fî Tabirati'l-elkâb ve Münacât-i Rabbi'l-erbab*, İstanbul, El-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1274 (H).

120 Şemî, *Divân-ı Şemî*, İstanbul, İbrahim Efendi Destgâhı, 1290 (H).

121 M. Uğur Derman, "Yazıcı, Mehmet Emin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yazici-mehmet-emin#1> (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

122 İnal, *a.g.e.*, s. 175-178.

123 Malik Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, Kapı Yayınları, 2010, s. 246-253. Ayrıca bkz. Erken, *a.g.e.*, Ek-1 ve 2.

124 Üsküdarlı es-Seyyid Ahmed, *Divân-ı Rasim*, İstanbul, Hacı Halil Taş Destgahı, 1272 (H); *Amerika kıt'asının hîn-i keş ü istilâsında zuhûra gelen vukûât-ı garîbenin târihi. Bahs-i evvel, Venedik ve Cenevizli gemicilerinin keşf eylediği cezâyir ve sâniyen Kristof Kolomb'un Amerika'yı bulması beyânındadır / bâzı evrâk-ı müntehabeden zebân-ı azbî'l-beyân-ı Türki'ye tercüme ve tahvil ve mütlâasına havâle-i çeşm-i itibâr eden zevât; y.y., yayl.y., 1273 (H); Üsküdarlı Ahmed Rasim Efendi, *Ahidnâme-i İlahi*, İstanbul, 1872; aktaran Başşaran, *a.g.e.*, s. 353.*

İsmi	Çalışma şekli/Çalıştığı Matbaa
Mehmet Râşid ¹²⁵	Erkân-ı Harbiye Hattatı (1894-1914)
Seyyid Muhammed ¹²⁶	Serbest
Mehmed Hilmi ¹²⁷	Serbest
Mirza Muhammed Ali Horasanlı ¹²⁸	Serbest
Eyüplü Mustafa Efendi ¹²⁹	Serbest
Mustafa Nazîf ¹³⁰	Serbest
Mustafa Rakım ¹³¹	Serbest
Mustafa Şükrü ¹³²	Serbest? / Takvimhâne-i Âmire
Osman Nuri İbn Mustafa el-Ankarâvî ¹³³	Serbest
Kayışzâde Hâfız Osman Nuri Efendi	Matbaa-i Osmaniye’de basılması için Mushaf yazmıştır.
Muhammed Vasfî, Şumnulu ¹³⁴	Serbest
Nâci – Buharalı ¹³⁵	Serbest
Nuri [Korman] – Beşiktaşlı ¹³⁶	Matbaa-i Âmire ser-hattatı(1893-94), Yazıevi sahibi – Bâbıali Caddesi
Sâkıb Efendi ¹³⁷	Serbest

125 <https://www.ketebe.org/sanatkar/bursali-mehmed-rasid-efendi-188>

126 *Sübha-i sıbyan*, İstanbul, Esad Efendi Matbaası, t.y.

127 Faik, *Sergüzeşt-i saib Nihad-ı Hindî: Cild-i evvel*; İmam Sa’lebî, *Kıyas-ı enbiyâ tercümesi*, trc. Muhammed İbn Çerkez, İstanbul, Seyyid Elhâc Ali Rızâ-i Karahisârî Matbaası, 1282 (H).

128 *Basiret*, sayı 186, 11 Recep 1287, s. 4.

129 Başaran, a.g.e., s. 341.

130 El-Hac Mehmed Fevzi, *Miftâhü’-n-necat fî Teftisi’-l-lûgat ve Tahmisü’-l-kasidetü’-l-Bürde Li-medh-i Seyyid-i Sadat*, İstanbul, El-Hac Muharrem Efendi Taş Destgâhı, 1284 (H).

131 Filibeli Halil Fevzi, *Hadaiku’-l-ımtihan*, İstanbul, Bosnevi el-Hac Muharrem Efendinin Destgâhı, 1277. *Mızraklı İlmihal*, İstanbul, Bosnavî El-hac Muharrem Efendi Matbaası, 1285 (H).

132 *Menâsikü’-l-hac*, İstanbul, El-Hac Ali Rıza Efendi’nin Taş Destgâhı, 1275 (H); *Manzûme-i Hazret-i Veysel Karanî*, İstanbul, el-Hâc Ali Efendi Destgâhı; aktaran Başaran, a.g.e., s. 288; *Sâlnâme*, sene 1274 (H), İstanbul, Takvimhâne-i Âmire, 1274 (H); *Sâlnâme* 17, İstanbul, Takvimhâne-i Âmire, 1279 (H).

133 Ahmet Halil b. Merhum Ali, *Ed’iye-i Ziyaret-i Medine-i Tayyibe*, nâşir Ahmed Hüseyin İstanbul, Matbaa-i Hulusi Efendi, 1324 (H).

134 *Nevadir-i Süheylî*, İstanbul, İstihkam Alayları Litografya Matbaası, 1276 (H).

135 *Basiret*, sayı 1223, 19 Rebî’ü’l-evvel 1291, s. 4.

136 İnal, a.g.e., s. 242-245; *Türk Ticaret Sâlnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

137 Balbi, *Muhtasar Coğrafya*, tercüme ve ihtisar eden Osman Saib, İstanbul, Es-Seyyid Mehmed Nail, 1257 (H).

İsmi	Çalışma şekli/Çalıştığı Matbaa
Salih Tâib ¹³⁸	Serbest
Salim Sıddık ¹³⁹	Serbest
Seyyid Abdülhalim ¹⁴⁰	Serbest
Sırrı Efendi ¹⁴¹	Serbest
Suud [Ebussuudoğlu] ¹⁴²	Yazıevi Sahibi
Şevket Efendi ¹⁴³	Yazıevi (hakkaklarda), 1. Dünya savaşı esnasında Matbaa-i Askeriyye'de, Cumhuriyet döneminde Devlet Matbaası'nda ressamlık yapmıştır.
Tahsin Hilmi ¹⁴⁴	Mahmud Bey Matbaası
Tevfik ¹⁴⁵	Serbest
Tevfik ¹⁴⁶	Yazıevi sahibi
Tevfik Bey ¹⁴⁷	Matbaa-i Osmaniye
Vahdetî Efendi ¹⁴⁸	İlk Posta pullarının ve Osmanlı Bankası banknotlarının yazılarını yazmıştır.
Yani Kandiyeli ¹⁴⁹	Galata Bağkapanı Makaracılar
Yayıkcı Yayoğlu Niko ¹⁵⁰	Galata Kürkcü kapısında, Makaracılar sokağında 35
Yusuf Efendi ¹⁵¹	Serbest
Yusuf Hâlis ¹⁵²	Serbest

138 Hüseyin Şakir, *Ferasetü'l-hikemiye fi Kıyafeti'l-ihsaniye*, İstanbul, Hocasâde Rıza Taş Destgâhı, 1276 (H).

139 *Divan-ı Molla Murat*, İstanbul, Hacı Hüseyin Efendinin Marifetiyle, 1290 (H).

140 *Sühba-i Sıbyan*, İstanbul, Karahisarî El-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgâhı, 1277 (H).

141 İnal, *a.g.e.*, s. 367-368.

142 İnal, *a.g.e.*, s. 376. (Yazar Yok), "Hattat Suud el Mevlevî", *Mahfil*, cilt 3, sayı 41, Rebiülevvel 1342, s. 73-74.

143 İnal, *a.g.e.*, s. 407-408.

144 İnal, *a.g.e.*, s. 421-422.

145 *Sâlnâme* def'a 28, İstanbul, Dar-üt-tıbaat ül-Âmire, 1290 (H); *Sâlnâme* def'a 30, İstanbul, Dar-üt-tıbaat ül-Âmire, 1292 (H).

146 *Annuaire Oriental*, 1914, s. 816.

147 İnal, *a.g.e.*, s. 430.

148 İnal, *a.g.e.*, s. 434-441.

149 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

150 *Türk Ticaret Salnâmesi*, 1926-1927, s. 724.

151 Fâtın Dâvûd, *Tezkire-i hâtimetü'l-eş'âr*, İstanbul, İstihkâm Alayları Litografya Destgâhı, 1271 (H).

152 Yûsuf Hâlis eş-şehîr bi Tâhir Ömerzâde, *Miftâh-ı Lisân*, İstanbul, Matbaatu Cerîdeti'l-Havâdis, 1266 (H).

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.